

Nöden har en lag. Fattigvården i 1800-talets Västerås

Masteruppsats, 45 hp
Författare: Carl Henry Björklund
Handledare: Erik Lindberg
Seminarieledare: Theresa Johnsson
Ventileringsdatum: 21 september 2017

Abstract

The general purpose of this master thesis is to review and judge how Sweden's intricate social care system was composed and applied during the late 19th century. Observations will be made how the care system was interpreted in a local context. How was the system altered over time? Who was defined as poor and eligible for support, and if so, why?

The thesis will focus on the period 1860–1879, in many ways an era of political and social change in Sweden. Such changes are better reflected in an urban environment, rather than the rural. With its geographical setting in central Sweden, the city of Västerås provided a good choice. Here, a rich and unique array of social records from the time was available at the city archives.

Earlier academic research in the social field plays an important part of this paper. Thus, representations of the social work in the cities of Göteborg, Norrköping and Skellefteå are introduced, in the hope they should bring about a wider understanding of poor relief work in cities of other sizes and regions.

The times they are a-changin' - and entailed quite a few political, economic and social drama for the country. Responsibility for care and relief of the poor passed over from the parish, a centuries-old administrative entity ruled by the church, into secular hands following a reform law passed in 1862. Now the commune was created, to be ruled by a city council composed of merchants, artisans and the general bourgeoisie. Sweden also saw a constitutional change when a bicameral parliament was created in 1866. While the applicable poor relief law had been in force since 1853, a new and in fact stricter law was introduced in 1871. These countrywide statutes and regulations were material and came to influence the life of many Swedes.

The thesis concludes that the city's handling of the poor constituted an ethical dilemma, rooted in a definition of worthy or unworthy poor people. This distinction arose partly from the statutes of the law, partly from the city's domestic norms and beliefs. The elderly, and minors above all, were always considered worthy and duly provided for, while the poor fellow coded unworthy stood a risk to be refused aid, perhaps even to be arrested due to his lack of will or means to support himself and his family. All things considered, the system however left nobody to perish by poverty.

Key words [en]: 19th century, history, economic history, local history, social care, welfare, poor law, Västerås, Göteborg, Norrköping, Skellefteå.

Nyckelord [sv]: 1800-talet, historia, ekonomisk historia, lokal historia, social omvårdnad, välfärd, fattigdom, fattigvård, Västerås, Göteborg, Norrköping, Skellefteå.

Förord

Läsaren är välkommen till ett litet social- och lokalthistoriskt forskningsprojekt. Tack till det ärevärdiga men så levande och moderna Uppsala Universitet! Tack Bildningsverige som finns där med möjligheter och framtida livskvalitet!

Människor har inte alltid haft det så. Samhället var annorlunda förr. Det kändes angeläget att ta reda på hur det egentligen var, wie es eigentlich gewesen (ist). Hur såg välfärden och människornas livsvillkor ut under 1800-talet? Vilka var fattigvårdens understödstagare? Ett idéprojekt växte fram om den samhälleliga fattigvården i Västerås, med tanken att det skulle komplettera den lokala sociala historien om den tiden. Lyckligt nog fick jag stöd i mitt val av prefekten vid den historiska institutionen Erik Lindberg. Han blev också min handledare.

Erik Lindberg har lärt mig mycket om teori och metod i arbetet med ett historiskt källmaterial. Jag förstod att bättre fokusera på ämnet. Han visade tålmodighet när jag envist argumenterade över ett för stort rumsligt och tidligt spann – särskilt som jag senare fick erfara hur krävande arbetet blev redan när jag stannade för Västerås under decennierna 1860 och 1870. Erik har ställt krav på att konkretisera texten, att fokusera på ämnet och att precisera slutledningar. Tack för handledning med litteraturval, läsning, diskussioner och vänligt kritiska tillrättalägganden när uppsatsen växte fram!

I sammanhanget vill jag också rosa den bildningsbonus som består i närvaron på den avslutande ventileringen av kollegernas färdiga masteruppsatser. På samma goda plan ligger masterseminarierna inom ramen för noden KOM (Kunskap, Organisation och Makt).

En önskan om välgång går till mina studiekolleger Cim, David, Mattias och Jakob, som jag har bollat med under masterseminarierna ledda av Erik Lindberg och senare Niklas Stenlås.

Västerås stads arkiv och forskarsalen där på femte våningen i stadshuset har fått många besök av mig under åren. Det är där källmaterialet, det ovärderliga, finns arkiverat. Solveig, Camilla och Johan har lotsat mig igenom tjugo års källmaterial i en professionell och tillmötesgående anda. Jag har lyssnat till deras välbesökta föredrag om äldre tider, där i stadsfullmäktigesalen. Tack!

Jag sparar till sist mitt innerliga tack till min hustru Svea, som ända från ungdomsåren fått stå ut med mina diskussioner och analysförsök av allt det som lett fram till vår tid. Du gör mig hel.

Karta, fotografi

Karta	Västerås 1854, s. 34
Fotografi	Västerås Lasarett cirka 1900, s. 40

Diagram, tabeller

Diagram 1	Individer i sluten fattigvård 1882, s. 40
Diagram 2	Livsmedel till fattighuset 1861–1879, s. 42
Diagram 3	Fattigvården i Västerås 1854–1883, s. 49
Diagram 4	Fattigvårdens borgerliga klientel 1860–1879, s. 68
Diagram 5	Fattigvårdens proletära klientel 1860–1879, s. 69
Tabell 1a	Understödstagare i procent av folkmängden samt skördens relativa värde, 1860–talet s. 23
Tabell 1b	Understödstagare i procent av folkmängden samt skördens relativa värde, 1870–talet s. 24
Tabell 2	Folkmängden i Sverige fördelad på städer och landsbygd under 1800–talet, s. 25
Tabell 3	Västerås stads folkmängd den 1 januari följande år, s. 35
Tabell 4	Fattigvårdens andel av stadens totala budget, s. 47 (1860–talet) och s. 48 (1870–talet)
Tabell 5	Stadens ingående balans av brännvinsmedel den 1 januari åren 1860–1869, s. 50
Tabell 6	Fattigvårdens klientel 1879. Sambandet genus, civilstånd och attribut, s. 67

Förkortningar

BiSOS	Bidrag till Sveriges Officiella (sic) Statistik (SCB)
CEDAR	Centre for Demographic and Ageing Research
DiVA	Digitala Vetenskapliga Arkivet
DN	Dagens Nyheter
Fvfo	Fattigvårdsförordningen
Fvst	Fattigvårdsstyrelsen
KB	Konungens Befallningshavande
NE	Nationalencyklopedin
SCB	Statistiska Centralbyrån
Stfm	Stadsfullmäktige

VLT	Vestmanlands Läns Tidning
VSA	Västerås stadsarkiv
ÖÄ	Överståthållareämbetet

Bilaga

Bilaga 3 sidor sammandrag ur registret (databasen) över fattigvården i Västerås 1860-1879.

Innehållsförteckning

Abstract.....	iii
Förord	v
Karta, fotografi	vi
Diagram, tabeller	vi
Förkortningar.....	vi
Bilaga	vii
Innehållsförteckning	9
Kapitel 1. Inledning.....	11
Disposition.....	11
Syfte och frågeställningar.....	12
Avgränsningar	13
Material och metod.....	13
Kapitel 2. Fattigdom och fattigvård i tidigare forskning.	15
Inledning	15
Några andra länders välfärdssystem	15
England.....	15
Finland	16
Danmark.....	17
Norge	17
Fattigvårdsförordningarna i Sverige.....	18
Kommunreformen	19
Fattigvårdens ekonomiska realiteter.....	21
Folkökning.....	25
De fattiga och skötsamhetsidealet.....	26
Fattigvården i andra städer	27
Sammanfattning	30
Kapitel 3. Fattigvården i Västerås.	32
En liten stad. Om geografi och stadsledning.....	32
Fattigvårdens institutionella verksamhet	35
Öppen fattigvård	36
Sluten fattigvård.....	38
Fattigvårdens administration	43
Fattigvårdens ekonomi	46

Barnomsorgen.....	50
Tiggeri.....	53
Arbetslöshet vs laga försvar	56
Välgörenhet och filantropi	58
Fattigvårdens arbetsmetodik	62
Värdiga och ovärdiga fattiga	64
Fattigvårdens klientel. Statistik.....	66
Civilstånd	66
Yrken.....	68
Ålder.....	70
Hälsa.....	70
Vandel.....	71
Sammanfattning	72
Kapitel 4. Resultat. Slutsatser.	75
Källor och litteratur.....	79
Källor.....	79
Otryckta källor	79
Tryckta källor	80
Tryckta källor – World wide web.....	81
Litteratur	82
Bilaga	87

Kapitel 1. Inledning.

Det övergripande syftet med denna uppsats är att undersöka hur fattigvården utformades och förändrades i en svensk stadsmiljö under den andra hälften av 1800-talet. Denna kunskap ska komplettera den lokala sociala historien. Den historiska lokalen är Västerås.

I Västerås fanns samhälleliga institutioner som stadsfullmäktige, magistraten, drätselkammaren och fattigvårdsstyrelsen. Den senare ansvarade för det lagstadgade fattigvårdsarbetet och skulle också följa det lokala fattigvårdsreglementet. Det var den vård eller omsorg eller sanktion som samhället kunde - och tilläts - erbjuda den som inte klarade sin egen försörjning. Detta utgjorde med andra ord den institutionella vården. Frivillig välgörenhet och filantropi kompletterade institutionens hjälputbud.

Uppsatsen fokuserar på decennierna 1860 och 1870. Dessa tjugo år är valda för att de omfattar en dynamisk tid i Sverige. I rikspolitiken ersattes ståndsriksdagen, med indelningen i adel, präster, borgare och bönder, av ett system med två kammare, riksdagsordningen 1866.¹ Sveriges övergripande socialpolitik ändrades också. Fattigvårdsförordningen 1853 ersattes 1871. Jämte kommunreformen som trädde i kraft 1863 införde denna nya fattigvårdsförordning nya drivkrafter för fattigvården. Arvet från det bestående gamla bröts mot befolkningens gradvis nya sätt och nya platser att försörja sig på. Uppsatsen innefattar just denna engagerande tid för människorna och fattigvården i Västerås.

Och varför Västerås? Undersökningen ville fånga människornas liv i en stadsmiljö. Där fanns befolkningsdynamiken och ett större källmaterial i jämförelse med ombygdens landskommuner. Västerås som en av landets stifts-, residens- och handelsstäder erbjöd varierad befolkning, näringsstruktur och administration. I den senare återfinns fattigvården - en första fattigvårdsstyrelse tillkom i Västerås 1798.

Disposition

Uppsatsens ingress ger en översikt av tabeller och diagram, och listar de förkortningar som används. Innehållsförteckningen visar uppsatsens struktur.

Kapitel 1 förklarar syftet och ger kontexten och bevekelsegrunden för uppsatsen. Kapitel 2 innehåller först en kort jämförelse med några välfärdssystem utanför Sverige, med koncentration på Norden. Ett vidare utrymme ägnas svenska förhållanden, med tonvikt på lagstiftningen och fattigvårdens ekonomiska realiteter. Uppsatsens genomgång av tidigare forskning rör sig sedan till fattigvården i några lokaler ute i landet. Stor uppmärksamhet ägnas avhandlingar av Birgitta Jordansson, Birgitta Plymoth och Elisabeth Engberg. Ett angeläget tema är Sverige (och

¹ Avsikten var att bättre representera alla folkgrupper. Unionslandet Norge hade infört ett enkamarsystem (Stortinget) redan 1814.

Västmanland) och 1830-talet med lösdriveri och försvarslöshet, i Theresa Johnssons nyligen timade avhandling.

Det empiriska kapitlet 3 beskriver fattigvården i Västerås. Det visar fattigvårdens arbetsmetodik, men leder också till kunskap om vilka mottagarna var och deras levnadsvillkor. Men uppsatsen studerar också hur frivillig välgörenhet och filantropi kompletterade hjälputbudet under åren. Detta utgjorde tillsammans taget den fattigvård som stod till buds.

Uppsatsens resultat följer i kapitel fyra. Undersökningen ska där ställas inför frågeställningarna. Vilka slutsatser kan dras av den samlade kunskapen om fattigvården i staden under 20 år? Några möjliga framtida forskningsområden indikeras. Den tidigare forskningen utgör här en omistlig bakgrund.

Syfte och frågeställningar

Uppsatsen ska undersöka hur stadsledningen utövade den lokala fattigvården in praktiken i Västerås under tidsperioden 1860–1879. De tjugo åren ger en bred ingång och täcker en engagerande tid.

På mikronivån ska uppsatsen iakttä och registrera ett antal människors liv. Det ska handla om det utsnitt av den tidens individer som fattigvården beslutade om, de som en efter en kommer till synes i de handskrivna protokollen. Protokollen fördes i en fastlagd form, och lade månadsvis fram besluten om understödstagarnas liv. Det går då att följa enskilda individers levnadsöden som tidvis återkommer i protokollen.

Många människor var fattiga men det stora flertalet klarade ändå sin försörjning utan hjälp av fattigvården. Vilka var då de andra, med en sämre levnadslott, som kom till synes i protokollen? Varför befanns vissa människor vara värda hjälp av fattigvården medan andra åter klassades som försumliga och oordentliga? Fanns det en klyfta mellan lagstiftningen/reglementet och den praktiska tillämpningen? Fanns det en linje i lösningen av barnomsorgen? Var hanteringen av (de ogifta) mödrarna entydig? Ett antal frågor står i fokus och ska besvaras av undersökningen.

1. Hur organiserades och verkställdes fattigvårdsstyrelsens uppdrag i praktiken?
2. Vilka normer och värderingar tillämpades i klass- och genusfrågor?
3. Vad kännetecknade de människor som kom i kontakt med fattigvården?
4. Vad betydde lokal filantropi eller välgörenhet för fattigvårdsstyrelsens arbete?²

² Jordansson 1998, ss. 120-123. Hon beskriver en viss antagonism mellan den frivilliga välgörenheten och den institutionella fattigvården i Göteborg. Det gällde uppfattningen om huruvida allmosor kunde försvåra för den institutionella fattigvården att organiserat leda de fattiga in på den "smala vägen".

Avgränsningar

Uppsatsen handlar om den institutionella fattigvården i lokalen Västerås under tiden 1860–1879. I begreppet institutionell fattigvård inkluderas samhällets hjälpanse insatser till de ordentliga och värdiga understödstagarna. Men förordningarna stipulerade sanktioner mot personer som avvek från normen – motsatsvis de oordentliga, de ovärdiga fattiga. Det var fattigvårdsstyrelsens ansvar att förmana och meddela varningar till dem, och att vid upprepade ohörsamhet anmäla till KB för fortsatt rättslig påföljd. Uppsatsen skildrar dock inte samhällets fortsatta sanktioner. Här kan istället tidigare forskning anknyta.³

Uppsatsen har inte avsikten att ta insteg i den riktade forskningen i begreppen genus och klass. Den kräver en egen arena, som ligger utanför uppsatsen.⁴ Men samtidens uppfattning om genus och kön kommer att redovisas löpande i kapitel 3. Särskilt modersrollen utanför äktenskapet stod i konflikt med konventioner om sedlighet och barnomsorg, och om stadganden om laga försvar. Fattigvården hanterade långt flera fattigvårdsärenden relaterade till kvinnor än vad som skulle motiveras enbart från statistiken över könsfördelningen.

Understödstagarna utgjorde inte en homogen klass. Uppsatsen kommer att redovisa om och i så fall hur fattigvårdens beslut indikerade skillnader i bedömningen sett över tiden och mellan människor. Denna åtskillnad skildras i tidigare forskning, och det kan finnas sådana exempel i undersökningsmaterialet.

Material och metod

I staden finns bevarat ett stort och relevant källmaterial i Socialarkivet. Källmaterialet består av Västerås stadsfullmäktiges, drätselkammarens och fattigvårdsstyrelsens handlingar. Det innefattar diaries med inkommande och utgående skrivelser, reglementen, rapporter, kvitton, räkenskaper, sammanträdesprotokoll och årsberättelser för de två decennierna 1860 och 1870. Stadsfullmäktiges protokoll och drätselkammarens räkenskaper ger insikt om den lokala miljön som fattigvården verkade i.

Fattigvårdsstyrelsens källmaterial utgörs av deras sammanträdesprotokoll. Ledamöterna möttes åtminstone månadsvis under undersökningens tjugo år. Fattigvårdsstyrelsens avsikt med protokollen var att i text uttrycka vilka beslut som tagits, och var närmast avsedd för huvudmannen stadsfullmäktige. Besluten skulle följa reglementet, och tanken var att denna överordnade mottagargrupp skulle stadfästa besluten och meddela ansvarsfrihet för ledamöterna.

³ Rättsliga sanktioner behandlas av Bergfalk 1833, passim och Johnsson 2016, passim.

⁴ För tankar om förändringar i kvinnoynen, se för en tidig period i arbetarrörelsen Carlsson Wetterberg 1986 och för anslutande period fram till våra dagar Hirdman 2010. Bland de rika offentliga utredningsrapporterna återfinns den s.k. Kvinnomaktutredningen, SOU 1997:114: Styrssystem och jämställdhet. Institutioner i förändring och könsmaktens framtid. –Montgomery 1934(1951) kap. II s. 22-39 skildrar klassgrupperingen 1750-1850.

Metoden är (i) beskrivande kvantitativ. Fattigvårdens protokoll registreras i en bred databas som innefattar undersökningens alla tjugo år. Databasen gör det möjligt att årsvis redovisa understödstagarnas numerär och att gruppera individerna i civilstånd, genus och yrken, deras hälsa, ålder, hemortsrätt och vandel. I databasen förtecknas också fattigvårdens administrativa ärenden. Se uppsatsens bilaga sidan 1.

Metoden är samtidigt (ii) kvalitativ. Databasen följer individer ned på mikronivån i enskilda fattigvårdsärenden. Individernas konkreta levnadsöden framkommer i narrativ form och kan analyseras. Därigenom kan uppsatsen göra begripligt hur fattigvården praktiskt verkställde sitt uppdrag. I kapitel 3 redovisas och undersöks ett antal sådana berättelser insatta i sina kontextuella sammanhang.

Antalet fall blir ändå begränsat och det manar till försiktighet beträffande uttolkningen. Tanken går till Burke och hans tes om försiktigheten i uttolkning av det lokala materialet.⁵ Men det tål att sägas återigen: Det är viktigt att ta till vara tidigare forskning. Torstendahl har sagt att "källkritik är nödvändig, men som metod är källkritiken inte tillräcklig".⁶ Uppsatsen ska som en lätt börda ta med sig forskningens redan vunna kunskaper vid analyser och sammanställningar i kapitel 3 och 4.

⁵ Om möjligt för att undvika risken som Burke beskriver så träffande: "Historians (...) specializing as they usually do in a particular region, they may come to regard their 'parish' as completely unique, rather than as a unique combination of elements each one which has parallels elsewhere". Burke 2013, s 2.

⁶ Torstendahl 2005, Källkritik, metod och vetenskap. Han säger på s. 214 i avsnittet 'Källkritikens plats i historievetenskapen' att "källkritik och alla andra metodregler döljer sig bakom kraven på empirisk prövbarhet." Uppsatsen bereder för empirisk prövbarhet genom att noga ange var det skriftliga materialet är tillgängligt på stadsarkivet i Västerås. VSA.

Kapitel 2. Fattigdom och fattigvård i tidigare forskning.

Inledning

Kapitlet ska placera in fattigvården i den historiska kontexten och i den tidigare forskningen som beträffar uppsatsens tidsperiod. Ett nytt inslag i sammanhanget utgjordes av Sveriges industriella uppstart. Den inriktades främst på två områden, dels kommunikationsväsendets utbyggnad, järnvägs-, kanal-, väg- och hamnbyggen, dels den snabbt uppblomstrande skogsindustrin. En ekonomisk tillväxt följde.

För särskilt de obesuttna människorna gav tillväxten nya försörjningsmöjligheter, men den medförde också förändringar i levnadsvillkoren. Den som valde att ta del av det nya arbetsutbudet avkrävdes uppbrott och flytt till främmande orter. Därtill kom att efterfrågan på arbetskraften varierade med säsongerna och skiftande konjunkturer. Samhället måste på sina håll börja hantera grupper av lätttrörliga men ibland arbetslösa unga människor.

I denna nydanande omvärld hade fattigvården att utgå från värden och principer som uttrycktes i fattigvårdsförordningarna från 1853 och 1871. En kommunreform 1862 inlemmade fattigvården i en ny hierarki med stadsfullmäktige som huvudman.⁷ Utmaningarna var många och träffade samhällets ledning, men grep också på nya sätt in i människornas levnadsvillkor. Den begynnande friheten för individen konfronterades ibland med institutionernas kvardröjande konservativa uppfattningar om hur den skötsamma medborgaren eller den värdiga fattige borde leva.

Några andra länders välfärdssystem

I syfte att bidra till uppsatsens förståelse ska uppsatsen här relatera några lokala nordiska historiska forskares uppfattningar av välfärdssystemen i sina respektive länder. Men allra först går uppsatsen till England. England var vid den här tiden en av Europas förande nationer.

England

Med samma tidsaspekter som Sveriges fattigvårdsförordningar (utfärdade 1847, 1853 och 1871)⁸ arbetade fattigvården i England med *The Old Poor Law* som upphörde 1834, och dess mer restriktiva uppföljare *The New Poor Law*. Kyrkan hade tagit hand om de fattiga under århundraden. De ekonomiskt bättre lottade betalade en skatt som finansierade hjälpen till de fattiga. På samma sätt som i Sverige gick hjälpen i första hand till de gamla, till föräldralösa barn, och till sjuka och vanföra personer. Men den brittiska historikern Dorothy Marshall konstaterade att lagstiftningens

⁷ Om kommunstyrelse i stad (SFS 1862:14), se avsnittet 'Kommunreformen' på sidan 20.

⁸ SFS 1847:23, SFS 1853:39, SFS 1871:33.

bestämmelser inte alltid ger en rättvis bild av verkliga förhållanden. Det fanns en enorm klyfta mellan lagens bokstav och dess praktiska tillämpning menade hon, där “the latter was a miserable travesty of the former”.⁹

Lynn Hollen Lees är också en av de forskare som har betonat nödvändigheten av att flytta fokus “from what was said to what was done”. Hon hävdar att fattigvårdssystemet i England hade stor legitimitet i samhällets alla skikt emedan det existerade ett påtagligt, om än ekonomiskt begränsat samhällsansvar gentemot de utblottade.¹⁰ Just frågan om det finns en klyfta mellan lagstiftningens bestämmelser och den praktiska tillämpningen är universell. Den kan därför ställas även för nordiska förhållanden. Svaret finns i den nordiska lokala historien.

Finland

I Finland förblev stadsförvaltningen oförändrad i över ett halvt århundrade, säger Jussi Kuusanmäki. Liksom i Sverige var rådhusstämman, stadens äldste och magistraten de viktigaste förvaltningsorganen. En kommunalstyrelsreform genomfördes i städerna i Finland 1875, och var en nästan exakt kopia av den svenska av år 1862.¹¹

Raimo Salokangas tar vid och påminner om att fattigvården i Finland dittills hade arbetat efter en förordning av år 1817, med kyrkorådet som verkställande organ. Ovanför rådet stod kyrkostämman som bland annat beslutade om grunderna för fattigvårdsavgifterna. Redan då delades fattigvårdsförvaltningen upp i distrikt, med utsedda vårdare.

Panu Pulma låter oss veta att det dröjde till fattigvårdsförordningen 1852 innan det förutsattes att en särskild fattigvårdsstyrelse skulle inrättas som verkställande organ.¹² Då gjordes nya roteindelningar, varvid rotesvården skulle bli effektivare. Avsikten med förordningen var inte bara att få ett slut på tiggeriet, utan även att fattigvården skulle bli ett medel med vilket man kunde minska fattigvårdspålagorna.¹³ Effekten blev dock den motsatta. Antalet som sökte fattigvård ökade, liksom också fattigvårdskostnaderna. Man började kritisera den nya förordningen för att den var alltför liberal och för att den ökade de fattigas arrogans. Ännu värre blev det de stora hungeråren 1867–1868 med sina stora tiggarskaror som ställde den kommunala fattigvården i Finland inför en ohållbar situation. Ett reformarbete inleddes i senaten 1871. En ny fattigvårdsförordning gavs 1879.

Panu Pulma menar att “[d]en framryckande kapitalismens liberalistiska anda hade rensat fattigvårdslagstiftningen från all den humanism och tro på att också den fattige måste ges ett människovärde, som hade utmärkt förordningen från 1852.”¹⁴ Här kommer till synes tankar som har

⁹ Marshall 1969 (1926), cit. i Engberg 2005 s. 20.

¹⁰ Hollen Lees 1998, cit. i Engberg 2005 s.20

¹¹ Kuusanmäki 1986, ss. 9-12.

¹² Salokangas 1986, ss. 24-25.

¹³ Pulma 1986, ss. 109-110.

¹⁴ Ibid., s. 110.

paralleller på den svenska sidan - se gärna Göran B. Nilssons tolkning av den svenska fattigvårdsförordningen 1871, i avsnittet Fattigvårdsförordningarna i Sverige på sidan 18.

Danmark

I Danmark hade den egentliga stadsstyrelsen (magistraten eller byfogden) "ikke fået sine opgaver tildelt eller defineret ved en særlig lov", fortäljer oss Harry Christensen.¹⁵ Fattigvårdens föregångare var den så kallade fattiginspektionen. Det kom en fattiglag av den 5 juli 1803 som skapade fattigkommissioner i alla danska köpstäder. Kommissionen skulle efter bestämda riktlinjer bedöma behovet av hjälp, och fördela till den fattige. Tillsynen över verksamheten låg på en direktion, där biskopen och landshövdingen ingick. De danska köpstäderna fick en ny "Lov om købstadskommunernes styrelse" den 26 maj 1868. Då nådde köpstäderna fram till kommunalt självstyrelse, när den rådgivande, kontrollerande och beslutsfattande makten samlades i ett stadsråd, som övertog magistratens ansvar för utövningen av köpstadens administration. Fattigkommissionen lades ned och dess uppgifter överfördes till stadsrådet. Lagen 1868 blev kvar ända till 1933.

Norge

Lokalhistorikern i Norge går gärna tillbaka till Formannskapsloven av 1837. Edgar Hovland menar att den lagen förde verket i Eidsvoll vidare, och kallar den lokalstyrets grundlag.¹⁶ Den första landsomfattande fattiglagen kom 1845. Kyrkoherden var först självskriven ordförande i fattigkommissionen, men miste det privilegiet i en revision av fattiglagen som kom 1863. Det blev i stället kommunstyrelsen som utsåg medlemmarna i fattigkommissionen. Den skulle undersöka de fattigas behov och bestämma hur försörjningen skulle gå till under det kommande året. Kommissionen skulle därför "fastsette fattigskattens størrelse og udligning for samme tidsrum saavel i penge som i andre ydelser". Fattiglagen 1863 medförde alltså att fattigkommissionen lades fastare under kommunstyrelsen. Det hette att fattigkommissionen tidigare inte haft den kyliga distans till eländet som krävdes för att "ivareta hensynet til den samlede kommunale økonomi og holde en tilltillstrekkelig restriktiv linje ved tildeling av fattighjelp".

Sten Tveite betraktar fattigvårdslagen 1845 som human, eftersom den utvidgade kretsen av de personer som ansågs berättigade till fattighjälpen. Fattigvårdslagen av 1863 stramade däremot till utdelningen av fattighjälpen, då utgifterna var i starkt växande. Definitionen av hjälpberättigade kategorier ändrades, så att understödstagarna blev färre. Det var i första hand gamla, sjuka och vanföra som kunde komma i fråga. Med fattigvårdslagen 1900 återinfördes en humanare inställning.¹⁷

¹⁵ Christensen 1986, ss. 29-38.

¹⁶ Hovland 1986, ss. 52-54.

¹⁷ Tveite 1986, s. 122.

Med detta avslutas avsnittet om andra länders välfärdssystem. Som något gemensamt för länderna framstår omsorgen om de fattiga, men också bekymren över dess anspråk på ekonomin.

Fattigvårdsförordningarna i Sverige

Genom 1847 års fattigvårdsförordning ålades varje socken att pröva de fattigas behov.¹⁸ Det betydde utökade förpliktelser för den institutionella fattigvården gentemot barnen och de arbetslösa. Lösningen blev att införa en fattigvårdsavgift för alla mantalsskrivna. Sockarna var skyldiga att "lema nödortftig wård". Vidare genomfördes grundsatsen om fri flyttningsrätt.¹⁹ Förordningen stadgade nämligen att utsocknes behövande skulle behandlas på samma sätt som det egna fattigvårdssamhällets fattiga.²⁰ Det hjälpte till att skapa en mer lätttröglig arbetskraft, som bland annat underlättade rekrytering av statare. Men de statare som med åren blivit arbetsoförmögna eller friställda riskerade att sällas till underklassen nästan hundra år framåt.²¹

Även den nya fattigvårdsförordningen som infördes 1853 utkrävde av kommunerna en direkt försörjningsplikt gentemot de fattiga.²² Förordningen inskräppte principen att fattigunderstöd var "en nödhjälp av kristligt deltagande för den behövande". Det stadgades också att en person för sin återstående livstid skulle behålla den hemortsrätt som han hade vid 55 års ålder.²³ Det innebar i praktiken ett flyttningsförbud för den enskilde.²⁴ Ett av huvudsyftena med 1847 och 1853 års fattigvårdsförordningar var att avskaffa eller i varje fall kraftigt reducera tiggeriet.²⁵ Tiggeri var inte tillåtet, och barn fick inte försörjas genom omgång i roten utan skulle förses med fast bostad, kristlig uppfostran och undervisning.²⁶ Även Arthur Montgomery lägger märke till att omgång var en försörjningsmetod som underkändes i fråga om barn.²⁷

Montgomery berättar om fattigvården och de mäktiga krafter som försvårade för mer humanitära idéer att bryta fram och åstadkomma förändringar i lagstiftningen. Han tillskriver detta vad han kallar 'de kommunala trånga synpunkterna', där viljan att pressa ner kostnader för fattigvården var det avgörande. Han menar att staten gick en balansgång mellan att ingripa mot lokal fattigvårdspraxis och att värna sina egna finanser.²⁸ Montgomerys uppfattning är pragmatisk och kan sägas ta avstånd från

¹⁸ SFS 1847:23.

¹⁹ 1847 års förordning stipulerade att fattigvårdssamhället inte kunde hindra en persons inflyttning genom att vägra honom mantalsskrivning. Det vill säga att beslut av sockenstämma eller fattigvårdssamhälle om förbud mot inflyttning från annat fattigvårdssamhälle skulle vara ogiltigt. Se även Montgomery 1951(1934), s. 100.

²⁰ Nilsson 1965, s. 10, i SFS 1847:23 §§ 15, 18.

²¹ Statarsystemet avskaffades först 1945 och ersattes då av kontantlön.

²² SFS 1853:39.

²³ Montgomery 1951 (1934), s. 101.

²⁴ Se mer om detta under avsnittet Hemortsrätten på sidan 45.

²⁵ Nilsson 1965, s. 21, cit. 1837 års fattigvårdskommittés betänkande (1839), s. 74

²⁶ Nilsson 1965, s. 48, cit. SFS 1853:39 § 2 mom. 1, § 6 mom. 2

²⁷ Montgomery 1951 (1934), s. 103.

²⁸ Montgomery 1951 (1934), ss. 52-54, citerad av Johnsson 2016 i fotnot 164 s. 82.

existensen, eller åtminstone påverkan, av en övergripande samhällsuppfattning på fattigvårdens praktiker.

Göran B. Nilsson beskriver 1871 års fattigvårdsförordning så här: "...den fattige [hade] i många avseenden mist de garantier, som 1853 års fattigvårdsförordning gav honom". Genom förordningen 1853 hade nämligen kommunen ålagts försörjningsplikt gentemot de fattiga, och den fattige hade besvärsrätt.²⁹ Bakgrunden till förordningen 1871 skulle ligga i 1869 års riksdag då en motionsflod gav uttryck för ett starkt missnöje med statens utskylder för de fattiga. Nilsson anser vidare att riksdagens utskottsarbete utgjorde ett monument över den kommunala sparsamheten i svensk fattigvårds historia.³⁰ Nilssons uppfattning skiljer sig från Montgomerys mera pragmatiska i stycket här ovan. Den ansluter sig emellertid nära till den tolkning som Panu Pulma gör om den restriktiva fattigvårdslag som kom i Finland 1879 (se avsnittet om Finland ovan på sidan 16).

Enligt portalparagrafen § 1 i förordningen 1871 skulle fattigvård lämnas endast till minderåriga (yngre än 15 år) samt till den som till följd av ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte var oförmögen att genom arbete skaffa inkomst. Paragrafen § 2 öppnade för fattigvård i *andra fall* att bestämmas lokalt av varje fattigvårdssamhälle. Inom det stadgandet tilläts och formulerades just den fattigvårdens arbetsmetodik som ska beskrivas och problematiseras i uppsatsen.

Fattigvårdsstyrelsen skulle kontrollera mottagarens levnadsförhållanden och behov, och föra förteckningar och ha tillsyn över mottagarna. Man var också skyldig att ingripa om barn vanvårdades. Förordningen innebar en försämring av rättsläget för de hjälpbehövande överlag. De fattigas besvärsrätt togs bort. Fattigvården fick husbonde- och målsmansrätt över dem som helt och hållet försörjdes genom fattigvården. Det inbegrep de intagna på fattighuset. Fattigvårdsstyrelsens rätt att fordra ersättning för lämnad fattigvård hade sträckts ut till samtliga understödstagare, men också till deras anförvanter i uppstigande eller nedstigande led såväl som i sidoordnat led.³¹ Dessa rättsregler nedkom som en frukt av tidens liberala idéströmningar och gav landets nämnder betydande tolkningsutrymme att konstruera och organisera sitt lokala arbete.³²

Kommunreformen

Den 21 mars 1862 utfärdades fyra förordningar om den lokala och regionala självstyrelsen, nämligen om kommunstyrelse på landet (SFS 1862:13), om kommunstyrelse i stad (SFS 1862:14),

²⁹ SFS 1871:33 §§ 3, 36, i Nilsson 1965, ss. 157-158. Nilsson avser flera så kallade garantier. Försämringen gällde främst de arbetsföra men barnrika familjeförsörjarna. Förbudet att underhålla barn medelst kringgång var struket. Sammantaget gör lagstiftningen betydande inskränkningar i sin generositet gentemot de fattiga från 1853 till 1871. I nästan 50 år, från 1871 till den nya fattigvårdslagens ikraftträdande 1918, saknade de fattiga besvärsrätt i Sverige.

³⁰ Nilsson 1965, kapitel III, s. 67, s. 71.

³¹ SFS 1871:33 §1, § 36 mom.1, i Nilsson 1965, s. 158.

³² Liberalismen var under förra hälften av 1860-talet starkare än någon annan gång under vår politiska historia, säger Sven-Ulric Palme och Ernst-Folke Lindberg 1962 på s. 100. Lägg därtill att förändringskrafter verkade i det långa arbetet inför 1866 års riksdagsordning. Berit Borell 1948 berättar om liberalernas förhoppningar och representationsfrågans hantering i 1847/1848 års riksdag där liberaler och konservativa (med Oskar I) inte kunde enas.

om kyrkostämma, kyrkoråd och skolråd (SFS 1862:15, och om landsting (SFS 1862:16). Då gällde ännu 1853 års fattigvårdsförordning och skulle så göra till 1871.³³ Det ansvar som sockennämnderna och fattigvårdsstyrelserna dittills hade haft fick nu övertas av kommunalnämnderna eller kommunala fattigvårdsstyrelser. Stadsfullmäktige blev *beslutande* organ i fattigvårdsfrågor. Det *verkställande* organet blev fattigvårdsstyrelsen, som på landet utgjordes av kommunalnämnden.

Bondeklassens inflytande ökade genom kommunreformen 1862 och den nya riksdagsordningen (RO) 1866. Bönderna var skattebärare, varmed förstås drivkraften bakom den borgerliga liberalismens kärvare klimat i Sverige. Göran B. Nilsson noterar att Malthus lärar att "dagens understöd medför ökade fattigvårdsbehov i framtiden" väckte anklang långt in i de konservativa leden.³⁴

De direkta lånen utifrån till lagstiftningsarbetet var fåtaliga. Samuel G. von Troil³⁵ som var ordförande i kommittéarbetet inför kommunreformen 1862 rapporterade att man tog del av kommunalförfattningar från praktiskt taget alla europeiska länder, men också att studiet av dessa inte avsatte några resultat i lagstiftningsarbetet.³⁶ Som Fritz Kaijser också konstaterar:

Några formliga lagtextöverflyttningar förekom över huvud taget inte. För detta ändamål anlitas i stället inhemskt material, de äldre sockenstämmoförordningarna, äldre författningsutkast, på enstaka punkter konstitutionell rätt, måhända också drätselkamarreglementen och aktiebolagsordningar. *Ur den synpunkten kan 1862 års förordningar betecknas som tämligen renodlat nationella lagstiftningsprodukter.* (kursiverat i original).³⁷

Det betyder inte att mentala strukturer och ideologiska tankemönster inte skulle vara hämtade utifrån. Jordansson visar på Erik Gustav Geijers inlägg i fattigdomsfrågan som han publicerade i *Litteraturbladet* 1839, efter att ha vistats i England i sin ungdom. Han företrädde den kristna plikten att visa medkänsla med 'de sämre lottade'.³⁸ Theresa Johnsson låter oss veta att Västerås fattigvårdsdirektion önskade införa en trampkvarn på 1830-talet. Den skulle trampas av de fattiga. Idéer kunde hämtas långväga ifrån, också i det här fallet England.³⁹

Lagstiftningen rörde sig ändå i betydande grad inom den nationella ramen. Sannolikt kunde fattigvården därför också ta intryck av det ekonomiska läget i landet. När tillståndet är gott, tiderna är goda, finns kapital och varor att fördela. Resurserna och förmågan att hjälpa minskar när det ekonomiska tillståndet är sämre, vid ekonomisk nedgång. Samhället och människorna får då mindre att röra sig med. Det är grundvalen för hur staten definierar och normerar kommunernas hjälp till

³³ SFS 1853:39 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående Fattigvården i Riket.

³⁴ Cit Stig Jägerskiöld 1993, "Från fattigvård till socialhjälp I-II.", i Förvaltningsrättslig tidskrift 1955:264. Göran B. Nilsson nämner också Wingård, Tegnér och Geijer som stöd för Malthus lärar.

³⁵ Landshövding Samuel Gustav von Troil (1804–1880).

³⁶ Observera ändå att stormakten England hade en liberal regering 1859–1866.

³⁷ Preceptor Fritz Richard Kaijser (1868–1960), "Tillkomst och innebörd. Ekonomisk, social och idépolitisk bakgrund", i Palme et al, ss. 61–62. Preceptor var en hög akademisk titel för lärare.

³⁸ Jordansson 1998, s.93 och fotnot 31. Erik Gustaf Geijer (1783–1847), Fattigvårdsfrågan. Artikelserie. Första till Nionde och sista artikeln, *Samlade skrifter*.---

³⁹ Johnsson 2016, ss. 68, 72. Västerås fattigvårdsdirektions protokoll 1833–10–16 § 2. A1:4. Socialnämnden i Västerås. VSA.

mottagarna. Montgomery menar att "1871 års förordning var ännu ett bevis på att fattigvårdens gestaltning inte i första hand bestämdes av den allmänna idéutvecklingen."⁴⁰

Det är uppsatsens sak att bevisa eller vederlägga att det var de ekonomiska realiteterna som styrde hjälpen till de fattiga.

Fattigvårdens ekonomiska realiteter

I det följande gör uppsatsen nedslag i den tidigare forskningen, i avsikt att kunna förstå tidens ekonomiska realiteter för fattigvården och människorna. Några belysande uppgifter i tillgänglig statistik är inkluderade.

Den verkliga omvandlingen i både ekonomisk och institutionell mening sköt fart i samband med Krimkriget 1853–1856, säger ekonomihistorikern Lennart Schön. "Efterfrågan på resurser ökade snabbt med åtföljande inflation vilket utlöste nya tillväxtkrafter [...] som förde järnvägsbyggande, industrialisering och institutionella reformer högt upp på dagordningarna."⁴¹ Han säger vidare att tillväxten för hela ekonomin steg markant från 1850-talet. Den låg fram till 1890 på drygt 1 % per capita.⁴² Journalisten Per T. Ohlsson hyllar Schön och kompletterar med att lyfta fram den svenske finansministern Johan August Gripenstedt som vore starkt förknippad med näringsfriheten, järnvägarna, bankväsendet och frihandeln vid den här tiden.⁴³

Lennart Schön finner således att 1850-talet utgjorde ett portaldecennium för framåtskridandet på institutionell nivå. Ekonomihistorikern Rodney Edvinsson fortsätter med att identifiera långsiktiga ekonomiska nedgångar (long downswings) 1860–1868 och 1876–1887. Han fortsätter säga att "[t]he 'long downswing' of 1860–1868 was largely an agricultural crisis."⁴⁴ Statistiken över landets skördar bekräftar utsagan. År 1868 tvingades Sverige nettoimportera spannmål.

Edvinssons tes om ekonomiska nedgångar 1860–1868 (en agrart betingad arbetslöshet) och 1876–1887 (allmänt svag efterfrågan på arbetsmarknaden) behöver granskas ur ett annat perspektiv. Patrick Svensson anlägger en sådan överblick i sin avhandling om jordbrukarentreprenörer. Svensson täcker tiden ca 1800 fram till 1870 och avser förhållanden i Skåne. Han hävdar att "[o]mvandlingen av det svenska jordbruket resulterade i en ökad produktion och en ökad produktivitet. Genom detta kunde en växande befolkning försörjas samtidigt som en överflyttning av arbetskraft till den framväxande industrin skedde." Han fortsätter med att peka på att jordbrukssektorn var viktig också genom att

⁴⁰ Montgomery 1951 (1934), s. 117.

⁴¹ Schön 2014, s. 120. Edvinsson 2005 bekräftar på s. 173.

⁴² Schön 2014 s. 125. Under de föregående decennierna fann Schön att tillväxten för hela ekonomin låg under 0,5 %.

⁴³ Ohlsson 2012, s. 23.

⁴⁴ Edvinsson 2005, s. 188. Uttrycket "Long downswings", definierar han som längre perioder med under en procent per år i medeltal tillväxt (by activity) av BNP per capita.

efterfrågan på industriprodukter kom från denna sektor.⁴⁵ Väl att märka förbigår han missväxten 1867–1868 i landet i övrigt.

Men redan Montgomery kommer fram till samma sak när han fann att “välståndskurvan, trots alla bakslag, befann sig i markerad uppgång från och med 1850-talet.”⁴⁶ Alltså besvärar inte heller Montgomery av missväxtåren i sitt omdöme. Det framstår att bägge ser de åren som reducerade till hack på en lång ekonomisk tillväxtkurva för hela landet. Även Edvinsson ansluter sig indirekt till att det ser annorlunda ut i ett längre perspektiv. Hans teser om ekonomiska nedgångar ligger nämligen samlade under ett kapitel som talande nog är benämnt *Short-term fluctuations and depressions*.

Uppsatsen ska emellertid främst se hur de ekonomiska realiteterna tedde sig för befolkningen, och särskilt understödstagarna, under de tjugo åren i undersökningsperioden. I tabell 1a nedan framgår att landets folkmängd 1868 och 1869 minskade i absoluta tal. Samtidigt ökade antalet understödstagare kraftigt, med över 20 procent under samma två år. Beräknat som andel av folkmängden åren 1860–1866 utgjorde understödstagarna mellan 3 och 4 procent, för att sedan öka till mellan 4 och 6 procent under krisåren 1867–1869.

I tabellerna 1a och 1b förekommer i högra kolumnen talvärden om skörden för året. Uppgifterna om skörden har inkluderats med tanken att de ska ge en inblick i levnadsvillkoren år för år. Talvärdena om skörden är baserade på en för hela riket sammanvägd bedömning av de 24 länsstyrelsernas (KB) utsagor om skördens utfall. Dessa talvärden motsvarar följande utsagor i klartext. Ymnig skörd talvärde=10, riklig=9, god=8, nära god=7,5, över medelmåttig skörd=7, fullt medelmåttig=6,5, medelmåttig=6, nära medelmåttig=5,5, under medelmåttig=5, knapp eller ringa skörd=4, nästan missväxt=3, missväxt=2. Det innebär till exempel att utfallet av skörden för de kritiska åren 1867 och 1868 skulle kretsa kring omdömet ‘under medelmåttig’.

⁴⁵ Svensson 2001, ur abstract.

⁴⁶ Montgomery 1951 (1934), s. 117.

Tabell 1a. Understödstagare i procent av folkmängden samt skördens relativa värde.

År	Folkmängd den 31 dec	Antal understöds- tagare	I procent av folk- mängden	Skördens relativa värde
1860	3 859 728	132 982	3,45	6,5
1861	3 917 339	123 550	3,15	5,6
1862	3 965 899	127 676	3,22	6,8
1863	4 022 564	133 260	3,31	6,0
1864	4 070 061	138 733	3,41	6,7
1865	4 114 141	147 788	3,59	5,4
1866	4 160 677	160 520	3,86	6,1
1867	4 195 681	179 887	4,29	5,2
1868	4 173 080	211 656	5,07	4,9
1869	4 158 757	217 373	5,23	7,2

Källa: BiSOS U 1874 s. VI. Kommunernas fattigvård och finanser. SCB urn:nbn:se:scb-bi-u0-7401_

Anm. Siffrorna talar för en noggrannhet som inte är för handen. Dessutom ses här endast den offentliga fattigvården. Alla fattiga var inte understödstagare. Bara indirekt förstås den totala fattigdomen, när också skördarnas storlek varierade. Länsstyrelsernas omdömen om skörden är subjektiva. SCB bemödar sig i källan att förklara hur talvärdet för hela riket framkommer, via vägningar av skördeutfallet i 24 olika län, via de 520 Kronolänsmännens korntalsuppgifter, och via uppgifter om sädesexporten. Det kvarstår att talvärdena om skörden är subjektiva. Deras plats i tabellen försvaras av möjligheterna att göra jämförelser dem emellan över åren.

Edvinssons uppfattning om konjunkturedgången och den agrara underproduktionen kan beläggas av samtida officiella rapporter. Missväxten 1867 drabbade främst Norrland, som gav knaper bärning ens i goda år, men också Värmlands och Kronobergs län. 1868 kom nöden återigen till Småland, och till Västsverige, Blekinge, Öland och Gotland. För Västmanlands län rapporterade Hushållningssällskapet om

[v]äderlek, sänings- och skördetider: Hösten 1867 torr, kall och blåsigt. Höstsådden från medio Aug. till slutet af September. Höstsädesbrodden tunn och föga lofvande vid vinterns början. Våren 1868 tidig. April—Maj våt, hjälpte betydligt all sädesbrodd äfvensom gräset, men öfriga sommarens ihållande torka nedsatte snart växtligheten och skadade allt.⁴⁷

⁴⁷ BiSOS N. Jordbruk och boskapsskötsel. Hushållnings-Sällskapens Berättelser för året 1868. Uppllysningar till Jordbruksstatistiken för år 1868, not I.

Tabell 1b. Understödsstagare i procent av folkmängden samt skördens relativa värde.

År	Folkmängd den 31 dec	Antal understöds- tagare	I procent av folk- mängden	Skördens relativa värde
1870	4 168 525	204 378	4,90	7,4
1871	4 204 177	178 087	4,24	7,1
1872	4 250 412	173 810	4,09	6,4
1873	4 297 972	169 325	3,94	6,7
1874	4 341 559	188 993	4,35	5,4
1875	4 383 291	193 793	4,42	7,0
1876	4 429 713	190 852	4,31	5,9
1877	4 484 542	193 046	4,30	5,4
1878	4 531 863	201 461	4,45	7,5
1879	4 578 901	213 207	4,66	6,5

Källor: BiSOS U 1874 s. VI (urn:nbn:se:scb-bi-u0-7401_), dito 1875 s. V (urn:nbn:se:scb-bi-u0-7501) och dito 1879 Tab. Litt. A s. III (urn:nbn:se:scb-bi-u0-7901_). Samtliga avser Kommunernas fattigvård och finanser. BiSOS N Jordbruk och boskapsskötsel, Årsväxtberättelser 1879 s. 7.

Anm. Folkmängden ökade under de tjugo åren 1860–1879 med 18,6 %.⁴⁸ Tio år efter krisåren i slutet av 1860-talet hade inte antalet understödsstagare ökat, varken relativt eller absolut. Skörden var 'nära medelmåttig' (5,4) åren 1874 och 1877. Märk den starka återhämtningen 1869–1871. Skörden var (talvärdemässigt) som bäst 1870 (7,4) och 1878 (7,5), då den kan kategoriseras som 'över medelmåttig'.

Bättre än något annat upplyser siffror på sädesexporten om skördesituationen och därmed tillgången på spannmål i kosthålltet. Under perioden 1869–1873 exporterade Sverige 4 gånger mer spannmål än 1865–1868. För 1868 kom det rentav till en nettoimport av spannmål.⁴⁹

Folket i sin helhet drabbades alltså tidvis av köld, missväxt och nödår.⁵⁰ Tabellerna upplyser om det ökande antalet understödsstagare som högst olycksaligt kausalt följer av de yttre markörerna – misslyckade skördar under avslutningen av det som blivit kallat den lilla istiden,⁵¹ och bristen på modernare samfärdsel till drabbade avlägsna landsändar som Norrland.⁵²

⁴⁸ Jämför ökningen 100 år senare med 11,0 % under åren 1960–19860. Källa: SCB Befolkningsstatistik.

⁴⁹ BiSOS N Jordbruk och boskapsskötsel, Årsväxtberättelser 1879 s. 7, högra spalten. (urn:nbn:se:scb-bi-n2-7901_)

⁵⁰ Montgomery 1951 (1934), s. 19 berättar därtill att Finland i slutet av 1860-talet drabbades av en missväxt av ovanlig omfattning. Under inverkan härav 'drevs mortaliteten upp till en oerhörd höjd' – inte mindre än 77,6 promille 1868. För jämförelse: Mortaliteten i Västmanlands län år 1868 var 24,4 promille. Källa: BiSOS A Befolkningsstatistik 1868 s. 65, Tabell N:o 12. (urn:nbn:se:scb-bi-a0-6801_) Notera att Runebergs epos om bonden Paavo kom till vid den här tiden.

⁵¹ NE band 11, s. 92.

⁵² Järnvägen norrut nådde bara till Uppsala. Den invigdes den 19 september 1866. Källa: <http://www.arkivet.dn.se>, tidningssida i faksimil 1866-09-20. Norr om Uppsala och i övriga Sverige fanns bara urminnes transportsätt för hjälpen till Norrland under missväxtåren.

Folkökning

Under undersökningens tidsperiod var folkökningen allmän i Europa. Den motsvarades inte av en lika snabb tillväxt av försörjningsmöjligheterna. Det blev en ansvällning av samhällets underklasser, särskilt på landsbygden, framhåller Göran B. Nilsson.⁵³ I sin tur ställde det ökade sociala och ekonomiska krav på fattigvården, när antalet understödstagare blev fler. Uppsatsen ger en inblick i fattigvårdens kostnadsutveckling i diagram 3 som spänner över tiden 1854–1883 i Västerås.

Tabell 2 nedan illustrerar hur urbaniseringen och folkökningen tog vid under senare delen av 1800-talet. Nio tiondelar av befolkningen bodde fortfarande på landsbygden när uppsatsens period tar sin början. I städerna hade folkmängden tredubblats i antal.

Tabell 2. Folkmängden i Sverige fördelad på städer och landsbygd under 1800-talet.

År	Rikets städer		Landsbygden	
	Antal	%	Antal	%
1800	229 433	10	2 117 870	90
1850	351 526	10	3 131 015	90
1900	1 103 951	21	4 032 490	79

Källa: Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning. Andra upplagan 1720–1967. SCB.

Anm. Tillväxten i städerna var trefaldig från 1850. Siffrorna är talande för den snabba befolkningsökningen.

Demografen och statistikern Gustav Sundbärg har utvecklat tankegångar om den kraftiga uppgången i antalet födslar under perioden 1815–1830 i Sverige och dess följdverkningar. Han menade att denna uppgång fick vittgående konsekvenser för den sociala och ekonomiska utvecklingen i Sverige under hela 1800-talet inom flera områden:

Hunna till skolåldern fyllde dessa skaror alla skolsalar och gjorde uppfostringsfrågorna brännande. Hunna till förvärvsåldern sprängde de skråna (1840-talet) och framtingade en friare näringslagstiftning - - -. Hunna till förvärvsåldern framtvang deras överflödande talrikhet äktenskapets försenande och till sist den stora utvandringen. Överflyllande klassen "alla andra", som stod utanför den dåvarande folkrepresentationen, sprängde de ståndsförfattningen (1850- och 1860-talen). Och i våra dagar, hunna till ålderdomen, fylla de våra fattighus och göra invaliditets- och ålderdomsfrågan aktuell.⁵⁴

Sundbärgs iakttagelse är välbekant och träffande.⁵⁵ Särskilt citatets avslutande mening pekar på den ålderskategori som börjar beträffa fattigvården under den tid som uppsatsen ska skildra. Även Richard A. Easterlin uppmärksammar befolkningsexplosionen. Han hänför den till dödlighetsrevolutionen,

⁵³ Nilsson 1965, s. 8.

⁵⁴ Sundbärg 1903. Rikets folkmängd åren 1750–1900. Sid 169-170. I Statistisk tidskrift 1903. Nr 2. Stockholm 1905.

⁵⁵ Det finns paralleller i nutidens diskurs om fyrtiotalisterna. Jämför Broomé, Per, SOU 2006:102, kapitel 3, ss. 117-118. Broomé iakttar att "Stora generationer, som är 50 % större än föregående och efterföljande generation på grund av stora födelsetal under en viss period, kan associeras med historiska förlopp och strukturella samhällsförändringar. Historien känner tre sådana generationer, födda på 1700-, 1800- och 1900-talet".

som han menar haft betydande konsekvenser för en avsevärt större andel av världens befolkning än den moderna tillväxten.⁵⁶ Han iakttar att mortalitet och sjuklighet påverkades positivt av sanitär kontroll av vatten och livsmedel och pastörisering av mjölk som infördes från 1850-talet. Det går inte att dra slutsatser om folkökningen enbart utifrån Easterlins tes om bortfall av sjukdomar och minskning av mortaliteten. Hänsyn måste tas till hur bosättnings- och försörjningsmönster hos befolkningen påverkade befolkningsförändringen lokalt. Skötsamhetsidealet (se nedan) bidrog sannolikt till en minskad alkoholkonsumtion och ett mer ordnat levnadssätt beträffande boende och kost. Staten blev en räddare när den grep in mot böndernas husbehovsbränning.

Slutsatsen kan ändå bli att förbättringar i de nesliga levnadsvillkoren kausalt kunde lyfta människor ur fattigdomen. Det påbörjades sanitära reformer i städerna, som utbyggnad av effektiva vatten- och avloppssystem. Landstingsförordningen 1862 styrde in på ekonomiska resurser och samlade personell kompetens bättre. I Västerås stod ett nytt sjukhus klart 1867.

De fattiga och skötsamhetsidealet

En fråga som inställde sig redan i inledningen av uppsatsen är denna: När så många människor var fattiga, varför syntes bara vissa i fattigvården? Undersökningen för den här uppsatsen visar att andelen understödstagare mestadels höll sig under 5% av folkmängden i landet under årtiondena 1860 och 1870.⁵⁷ Långt fler människor levde i små omständigheter men klarade försörjningen under sin yrkesverksamma tid. Sannolikt bestod den största delen av understödstagarna av orkeslösa gamla och ensamma, de sjuka eller vanföra, eftersom alla som kunde arbeta fysiskt också försökte försörja sig långt upp i åldrarna. Men utbudet på arbeten i Västerås varierade med säsong och med investeringar som fortfarande mest låg på stat och kommun. Det handlade mindre om årsvisa anställningar. Rimligen skulle fattigvården få hantera ett nytt inslag av understödstagare: de arbetsföra men arbetslösa fattiga.

En idé om vad som höll människorna i gränslandet till understöd borta från fattigvården har lagts fram av etnologerna Hellspong & Löfgren.⁵⁸ De menade att “[det] skapades ett nytt skötsamhetsideal i städerna”, och talar sedan i termer av respektabilitet, att vara en rejäl, hederlig och skötsam arbetarfamilj. Det skulle finnas en rädsla att förlora fotfästet när man hela tiden levde nära gränsen – arbetslöshet, sjukdom, en karl som började dricka eller ungar som kom på kant med myndigheterna. Författarna framhåller att det i hög grad var kvinnans ansvar att försvara familjens respektabilitet: att hålla ungarna hela och rena, att ansvara för hushållsbudgeten, att hålla kontakt med skolan.

⁵⁶ Easterlin 2001, s. 113.

⁵⁷ I tabell 1 visar det sena 1860-talet på några tiondelar över 5%.

⁵⁸ Hellspong & Löfgren 1994, s. 269.

Fattigvården i andra städer

I den tidigare forskningen finns rapporter om fattigvården i några andra städer än Västerås. Bland nyare avhandlingar som dessutom är väl teoriförankrade är Birgitta Jordansson om Göteborg, Birgitta Plymoth om Norrköping, och Elisabeth Engberg om Skellefteå. Till den kategorin hör också Christina Gerger om Locknevi, en socken i Småland. Karin Hansson-Preusler framhåller Karlskrona och Jönköping som föregångare inom fattigvården.⁵⁹

De två första städerna var större än Västerås och representerade andra regioner än Mellansverige. Med Skellefteå breddas förståelsen för hanteringen också i norrländska landskommuner.⁶⁰ I Göteborg och Norrköping bidrog filantropi och frivillig välgörenhet till att komplettera den institutionella fattigvården. I bägge städerna fanns nämligen sammanslutningar som stod nära samhällets organisering av fattighjälpen. Engberg visar däremot att filantropi och välgörenhet saknades i Skellefteå.

Birgitta Jordansson har studerat genus och fattigvårdspolitik i Göteborg. Den kronologiska avgränsningen är bestämd av fattigvårdsförordningarna 1847, 1852 och 1871. Hennes analys är relaterad till genusordningen och den samhälleliga organiseringen och fattigvårdspolitikens båda delar; offentlig fattigvård och privat välgörenhet.⁶¹ Hon berättar i några exempel från 1860 hur Göteborgs fattigvårdsstyrelse kunde bemöta fattiga ur borgerligheten och dem närstående.⁶² De fattiga ur borgerligheten kunde möta mer beredvillighet i egenskap av 'pauvres honteux'; de stod fram som drabbade av olyckliga omständigheter, utan egen förskyllan. Det var 'otur' eller 'olyckliga omständigheter' som hade försatt familjen i en prekär situation. De kunde också utgöra målgrupper för vissa grenar av den frivilliga välgörenheten, eftersom de ännu stod kvar som medlemmar av en borgerlig gemenskap. Därtill betraktades fattiga ur borgerligheten inte som skuldbelagda för sin fattigdom. De var därmed distanserade från det 'egentliga proletariatet', fortsätter Jordansson.

Understödsstagare ur arbetarklassen å andra sidan löpte större risk att presumeras som oansvariga. De måste först tränas och fostras till självhjälp för egen försörjning, och inte ligga det allmänna till last. Samtidigt skuldbelades de av klassens individer som inte lät sig fostras. Speciellt stor var motviljan eller fruktan inför frigivna fångar, ansåg Fångvårdsstyrelsen 1864.⁶³

⁵⁹ Hansson-Preusler, 1962, "Den kommunala fattigvården i arbete", s. 131, i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962*, Stockholm. Hon beskriver fattigvårdens styrelsesammansättning i Karlskrona. Den hade 16 ledamöter mot Västerås 12, i övrigt med stora likheter i arbetsfördelningen.

⁶⁰ Fattigdomen i andra städer i äldre tid har framställts av Johansson 1984 om Stockholm, Lindberg 1975 om Linköping, Fällström om Göteborg 1974 och Örebro 1986.

⁶¹ Jordansson 1998, ss. 16-17.

⁶² Jordansson 1998, ss. 125-129.

⁶³ BiSOS G. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Fångvården. Fångvårds-Styrelsens underdåniga berättelse för år 1864, avdelning III, s. 30, (urn:nbn:se:scb-bi-g0-6401_). I Göteborg och Norrköping bemödade man sig ändå att hjälpa dem på frivillig väg: "För beredande af försörjning åt frigifne cellfångar har det i Göteborg år 1863 inrättade s. k. Fångvårds-Sällskap äfven under år 1864 varit verksamt, likasom, på sätt förut är nämnt, Fruntimmers-Sällskapen vid gemensamhetsfängelserna å Norrmalm och i Norrköping."

Jordanssons iakttagelser om fattigvården i Göteborg är inte ensamma i sitt slag. Men det fanns skillnader i uppfattningarna på landsbygden, som kommer till synes hos Engberg. Vad som däremot står klarare fram är den ideologiska skillnaden i behandling av individen. Fastän det inte var lagstadgat stod ändå individer ur borgerligheten närmare ett universellt rättighetsbegrepp och med detta ett fattigunderstöd.⁶⁴ Arbetarklassen var underkastad egenansvaret som utgjorde det motsatsvisa begreppet, liberalismens skyldighetssida. I ett samhälle utan sociala skyddsnät och där arbetslöshet ännu inte var ett vedertaget begrepp lämnades ibland fattiga därhän av sådana etiska tillkortakommanden, säger hon.

Birgitta Plymoth berättar om fattigvård, filantropi och genus i Norrköping 1872–1914. Drygt hälften av stadens fabriksarbetare var kvinnor. Plymoth finner att det praktiska arbetet i fattigvården i Norrköping inte följde fattigvårdsförordningen 1871 så rigoröst som den gav möjlighet till.⁶⁵ Det skulle inte betyda att fattigvårdens normativa uppgift sattes åsido, uppgiften att befrämja och fostra till försörjningsansvar. Plymoth för fram åsikten att “en öppnare fattigvårdspolicy samtidigt innebar att de moraliska gränserna var av vikt. Fattigvården kunde närhelst man önskade driva en strikt linje, eftersom de fattigas möjligheter att överklaga beslut hos länsstyrelserna inskränktes år 1871”.

Hon fortsätter berätta att ett samlande begrepp som utan närmare precisering återkom i språkbruket inom fattigvården i Norrköping var ‘oordentlighet’. Det skulle ses som synonymt med vad som kallas “ovärdiga” fattiga. Konsekvensen av misskötsamhet av olika slag var emellertid inte alltid att bli avstängd från hjälp, däremot erbjöd fattigvården endast fattighjälp kombinerat med korrigering och disciplinering genom fattigarbetsinrättningen.

Norrköpings tidiga framväxt som fabriksstad ledde bland annat till att en fabriks societet bildades redan 1739. Den blev med tiden en aktör i social hjälpverksamhet från personer inom fabrikörsledet och gentemot arbetarna. De senare kunde få ekonomiskt stöd ur någon av de fonder som alltsedan 1860 stod under föreningens förvaltning eller genom föreningens egen fattigkassa.⁶⁶ Plymoth ser här ett utslag av paternalismen. Att det fanns ett skötsamhetskriterium syntes vara klart och det var de värdiga fattiga som fick hjälp.⁶⁷ Även här skymtar fram det etiska dilemmat om rätta-orätta, värdiga-ovärdiga fattiga. Sålunda registrerade Plymoth förekomsten av en särskild syn på vissa av de fattiga mottagarna. År 1861 bildade nämligen ett sällskap av fruar en välgörenhetsförening i Norrköping, med syfte att understödja *pauvres-honteux*. Det var huvudsakligen fattiga medelklasskvinnor som blev målgruppen, säger hon.⁶⁸

⁶⁴ De stod nära eller inom skötsamhetsidealet, att äga respektabilitet. Se också avsnittet om De fattiga och skötsamhetsidealet på sidan 26.

⁶⁵ Fattigvårdsförordningen SFS 1871:33 utkrävde ett stort ansvar av individen för den egna och familjens försörjning. Med tiden blev det mer vanligt att arbetslösa individer eller familjer med många barn kunde omfattas av fattigvården. Källa Plymoth 2002, s. 136.

⁶⁶ Plymoth 2002, s. 280. Även Montgomery 1951 s. 77 uppmärksammar fabriks societetens enskilda fattigkassa.

⁶⁷ Plymoth 2002, s. 289. Hon fortsätter “På så sätt utövade fabriksföreningen ett normativt inflytande över människors sociala och moraliska leverne.”

⁶⁸ Plymoth 2001, s. 253

Elisabeth Engberg studerade fattigvården i en traditionell agrar miljö, Skellefteå socken/kommun. Hon fann det uppenbart att fattigvårdens sociala praktik utformades i nära samspel med det omgivande samhället.⁶⁹ För fiskebyn Boviken och det mer centralt belägna Sunnanå har hon funnit detaljerade fattigvårdshandlingar som gjort det möjligt att fastställa hur stor andel av byns skattefattiga som också betraktades som fattiga i den bemärkelsen att de beviljades understöd från fattigvården. Under krisåren 1830 och 1860 nådde fattigdomskvoten i Boviken respektive i Sunnanå nivåer en bit över 20 procent. Hon finner det högt både i ett regionalt och i ett nationellt perspektiv. För jämförelse pekar hon på att i småländska Locknevi nådde andelen understödda i befolkningen aldrig över fem procent under tidsperioden mellan 1835 och 1874.⁷⁰

Engberg fångar också kvinnans belägenhet när hon säger att "tidigare forskning (bland andra Jordansson, Plymoth) har visat att kvinnors fattigdom var – men också uppfattades – annorlunda än mäns och att en majoritet av fattigvårdens understödstagare vanligtvis var kvinnor." Hon fortsätter med iakttagelsen att entydiga resultat visar också på ett samband mellan fattigdom och ålderdom, som blev allt starkare med stigande ålder.⁷¹ Det leder Engberg till att peka ut ett problemområde för framtida forskning.

Hypotetiskt skulle det alltså vara rimligt att förvänta sig att finna en överrepresentation av äldre kvinnor bland fattigvårdens understödstagare. Att livscykelns riskfaktorer påverkades av både ålder och kön, kan knappast ifrågasättas, men *hur och i vilken mån dessa två kategorier interagerade med övriga individuella och strukturella riskfaktorer är mera oklart* (min kursivering).⁷²

Hennes tanke är värd att begrunda. Uppsatsen kommer att försöka redovisa hur ålder och kön samspelade med vad Engberg benämner som riskfaktorer. Redan att födas in i en fattig familj konstruerade en risk. Begreppet värdiga-ovärdiga fattiga ringar in konsekvenser för den som tillhör en riskgrupp.

Till skillnad mot Göteborg och Norrköping (och Västerås) har Engberg i landskommunen inte iakttagit några filantropiska sammanslutningar eller någon organiserad traditionell välgörenhet. Hennes verk landar därför osökt i den renodlat institutionella fattigvården. Engbergs bidrag lär oss att den institutionella fattigvårdens beslut i en landskommun kunde vara definitivt och utan appell, eftersom fattigvårdens ja eller nej ensamt avgjorde. Någon annan organiserad eller frivillig hjälp att falla tillbaka på fanns inte i Skellefteå.

Engberg gör en initierad observation i forskarvärlden när hon säger att studier som har ett mer uttalat administrativt och institutionellt synsätt är mera sällsynta än studier med politisk och socioekonomisk inriktning. Här kan sägas att Nilsson 1965 och Oredsson 1971 är exempel på

⁶⁹ Engberg 2005, s. 19.

⁷⁰ Engberg 2005, ss 140, 144.

⁷¹ Den här undersökningen kommer till samma resultat. Se närmare om motiveringar och utfall i avsnittet om Fattigvårdens klientel. Statistik på sidan 67.

⁷² Engberg 2005, s. 42 och fotnoten 143 på s.56. Christina Gerger 1992 finner att Locknevis fattiga i stor utsträckning var kvinnor, s. 103. Särskilt äldre kvinnor och änkor framstod som utsatta för risken att hamna i fattigdom.

politiska studier. Engbergs avhandling om Skellefteå ligger inom det institutionella perspektiv hon själv efterlyser. Hon reflekterar vidare över att det hittills har erbjudits relativt begränsad kunskap om hur fattigvårdssystemen fungerade i praktiken.⁷³ Hon nämner ändå Jordansson och Plymoth i sammanhanget.⁷⁴

Engberg har valt att inte använda sig av begreppen "rätta-orätta" respektive "värdiga-ovärdiga" fattiga för att beskriva samhällets klassificering och avgränsning av de individer som gjorde anspråk på samhällets stöd. Den enkla anledningen är att dessa moraliskt präglade begrepp överhuvudtaget inte diskuterades i det lokala källmaterialet. Den iakttagelsen lämnar dock rum för eftertanke. Det är tänkbart att sådana distinktioner kunde ligga outtalade i sinnebilderna för fattigvårdens nämndemän i deras möten med de behövande.⁷⁵ De trånga ekonomiska resurserna räckte inte till alla, och då inleddes en medveten eller omedveten sovringsprocess.

Sammanfattning

Det här kapitlet har lagt fram aspekter på fattigdom och fattigvård i tidigare forskning. Det har visat på omständigheter som format tillvaron för de fattiga under 1860- och 1870-talen. En stor del av befolkningen levde på landsbygden där mekaniseringen började göra insteg. Utbudet av arbete fanns framförallt i städer och bruksorter. En push-pull effekt uppstod. När de unga lämnade hemorten stod de emellertid en risk att gripas för försvarslöshet (att inte ha årstjänst), för lösdriveri, och kanske tiggeri.

Kapitlet ville visa vilka rättigheter som fanns, dels i lagstiftningens bokstav, dels i tolkningen av lagen. Kunde den fattiges situation te sig olika beroende på klass och var i landet han eller hon befann sig? Några svar fanns i tre forskningsresultat om fattigvården i Göteborg, Norrköping respektive Skellefteå.

Jordanssons avhandling uppehåller sig i Göteborg. Hon pekar på skillnader i uppfattning mellan fattiga ur borgarklassen och skuldbeläggningen, det egna ansvaret hos proletariatets fattiga. De senare behövde fostras.

⁷³ Engberg 2005, s 15. Hon säger vidare att i Sverige har forskningen kring fattigdom och fattigvård idag en jämförelsevis svag ställning inom det socialhistoriska forskningsfältet. Under de senaste tio åren har endast ett fåtal arbeten publicerats som diskuterar den svenska fattigvårdens historia.

⁷⁴ Läggs därtill kulturgeografen Christina Gerger som tar sig an Locknevi, en småländsk landsbygdssocken, i sin avhandling från 1992 om fattigdom och fattigvård där, under åren 1815-1935. Gerger är listad hos Engberg. Av senare tid är Theresa Johnssons avhandling 2016 som tar sig an Västmanland och Västerås under 1830-talet. Hon följer människorna och deras trauman av stundtals ofattbart inhumana mått. Men visst går det att hålla med Engberg om att den låga numerären lämnar utrymme kvar för fler forskarinitiativ, så som hon vill ha sagt.

⁷⁵ Begreppet rätta/orätta fattiga diskuteras utförligt, med moraliska exempel, av Jordansson 1998 på ss. 208-223 i del III kapitel 2 om den offentliga fattigvården. Hon återger ett genusperspektiv. Principfrågorna rörde sig om samhällets inställning till ogifta mödrar som å ena sidan kunde betraktas som 'oordentliga' men där å andra sidan omsorgen om deras barn lyste igenom och kunde fälla ett gynnsamt utslag.

I Norrköping finner även Plymoth i sin avhandling en strävan till fostran av mottagaren, ett skötsamhetskrav för att understöd skulle utgå, antingen från institutionen eller fabriks societeten, läs filantropin. Det ska ses som ett etiskt ställningstagande om rätt och orätt, om värdiga mottagare av understödet.

Av Engbergs avhandling framgår å andra sidan att begreppet värdiga-ovärdiga understödstagare inte förekom i hennes källmaterial. Den agrara miljön i Skellefteå landskommun skiljer sig på så sätt markant från Jordanssons och Plymoths storstadsmiljöer. Förmodligen utgör den knappare tillgången på kapital jämfört med söderut den klara skiljelinjen. Engberg visar därför på den institutionella fattigvårdens särskilda ansvar som den enda och slutliga instansen för mottagaren och hans väl och ve.

Jordansson, Plymoth och Engberg ger engagerande och inträngande kunskap om sina objekt. Moraluppfattningen på fattigvårdens exekutiva nivå var inte baserad på mänskliga rättigheter, utan mer på egenansvaret. De tre pekar på egna lokala regler hos fattigvården i sina områden. Praktikerna i Göteborg och Norrköping med sina krav på mottagarens fostran bär prägel av lagstiftningens liberala tankar om självhjälp, medan sanktionerna mot den 'oordentlige' mottagaren visar på en konservativ linje om ekonomisk återhållsamhet. Så infinner sig till slut ett etiskt dilemma för den enskilde nämndemannen som har att ta ställning till å ena sidan den fattige mottagarens behov och å andra sidan nämndens så olikartade intressen. Till slut får reglementet avgöra. Den fattiges rätta beteende blev normerat och uttrycktes i skrivna och oskrivna regler som styrde in mot en byråkratisering av hjälpprocessen.

Så här långt har det inte varit möjligt att påvisa att samhällskonjunkturen påverkade utövningen av den officiella fattigvården ute i landet. Tesen att ekonomin styrde fördelningen av hjälpen till de fattiga är vederlagd av erfarenheterna i andra städer. Det är istället lokala återkommande praktiker som byggts upp kring uppfattningar om värdiga-ovärdiga fattiga. Uppsatsen ska i nästa kapitel se om detta rimmar med erfarenheterna från Västerås.

Kapitel 3. Fattigvården i Västerås.

Kapitlet behandlar först staden Västerås. Sedan undersöks hur fattigvårdens arbete organiserades kring öppen respektive sluten vård. Beslut och människoöden relateras i ord och exempel, och redovisas i siffror med tabeller och grafik. Det finns svar på frågor om vilken ekonomisk omfattning fattigvården hade, och hur den delvis finansierades genom en av människans laster. Här finns också en diskussion om antalet understödstagare som fanns i Västerås under perioden.

Fattigvårdsförordningarnas stadgar formade tillsammans med nedskrivna lokala reglementen fattigvårdens organisation och arbetssätt. De reglerade inte i detalj det dagliga arbetet. Fattigvårdsstyrelsens protokoll återger hur ärendena i det dagliga arbetet motiverades och avgjordes. Det dagliga arbetet med hjälp till understödstagarna formades kring återkommande administrativa skyldigheter. Ledamöterna var borgare, ämbetsmän och hantverksmästare. De var alla män och tillhörde en gemensam och burgen klass.⁷⁶

Uppsatsen inkluderar uppgifter om pengar, Rdr Rmt, Riksdaler Riksmünt och ören. Penninguppgifter kommer till synes vid noteringar om understödet till de behövande fattiga för deras hyror och livsmedel, och vid fattigvårdsstyrelsens återkommande entreprenadauktioner för anskaffning av livsmedel och förnödenheter. Notera gärna för jämförelse att i genomsnitt motsvarade 1:00 till 1:50 Rdr Rmt ett dagsverke för en arbetskarl under decennierna 1860 och 1870.⁷⁷

En liten stad. Om geografi och stadsledning.

Det geografiska läget vid Mälaren gav staden förutsättningar som ett handelscentrum för utbytet med Bergslagens bruksorter och Dalarna. Särskilt för dalfolket utgjorde staden ett delmål på vägen till tjänster i Stockholm.

Västerås omgavs i väster av Tuhundra härad, i norr av Norrbo härad, och i öster mötte Siende härad. Ludvig Lorichs berättar att huvudstråkvägen genom staden var Stockholmsvägen österut, som gick genom Siende, och utgjorde en del av Eriksgatan.⁷⁸ Genom Tuhundra gick landsvägen västerut mot Köping. En viktig förbindelseled norrut var Stora Kopparbergsvägen, som utgick från hamnen

⁷⁶ Överklassen i Västerås bar titlar som borgmästare, rådmän, riksdagsmän, häradshövdingar, notarie, doktor, rektor, adjunkt, magister, stadsläkare, fabrikör, grosshandlare.

⁷⁷ Källa: Lagerqvist & Nathorst-Böös 1997 s. 96 anger dagsverkslönen 1860 till 1:50 Rdr Rmt, medan lägre belopp också förekommer i tidigare forskning. Jordansson 1998 s. 219 anger att ett understöd om 2 Rdr 50 öre motsvarade cirka 2 ½ dagsverkslön år 1867. Jordanssons uppgift rör Göteborg. En smed kunde få 2:50 Rdr Rmt per dag. I BISOS rapport 1869 Hushållningssällskapen - Jordbruk och boskapsskötsel s. 4 "Upplysningar" anges högsta dagsverkspriser för arbetskarlar med 1,50 på sommaren och 0,75 på vintern. Kvinnor kunde få 0,67 på sommaren och 0,50 på vintern, allt i Rdr Rmt. Ytterligare information om arbetspriser neddelade länsvis finns i Statistisk årsbok 1916 Tabell 173. Ersättningen varierade vida för ett dagsverke mellan regioner i Sverige, med karaktären på dagsverket, och årstiden.

⁷⁸ Lorichs 1932, ss. 75-78, 160.

och sträckte sig genom Norrbo härad ända till Falun och Röros. Järnvägen växte fram till Västerås under 1870-talet.⁷⁹

I början av 1860-talet var magistraten stadens styrelse.⁸⁰ Den bestod av en borgmästare, två lagfarna och tre borgerliga rådmän. Stadens Äldste med 24 personer fanns kvar till 1862. De Äldste hade varit borgerskapets representanter i stadens styrelser, med en rådgivande funktion.

Fattigvårdsstyrelsen med 12 ledamöter blev organiserad under den beslutande och därmed mäktiga stadsfullmäktigeförsamlingen när kommunreformen infördes 1863. Fullmäktige representerade kommunen och ersatte sockenstämman och den allmänna rådstugan.

Magistratens roll ändrades. Den fick nu ombesörja att fullmäktiges beslut verkställdes, och den hade uppsikt över ordnings- och sundhetsväsen. Magistraten ägde även förslagsrätt i stadens angelägenheter.⁸¹ Fattigvårdens årsvisa budgetförslag skulle passera magistraten innan den gick till fullmäktige för beslut.

Även drätselkammaren med 6 ledamöter lydde under stadsfullmäktige. Drätselkammaren förvaltade stadens egendomar, hade hand om stadens inkomster och verkställde dess utbetalningar.⁸²

Kartan nedan är en detalj ur Gustav Ljunggrens karta över Västerås från 1854. Den medeltida stadsplanen är kvar. En förteckning över gatunamnen är inkluderad. Tanken med kartan är att den ska utgöra en geografisk referens när uppsatsen noterar var fattigvårdens klienter bodde ute i staden. Notera gärna att åtminstone 1/3 av stadsarealen ännu utgörs av planteringar och trädgårdar, åker och äng. Den bebyggda stadsarealens bostadskvarter utgjordes till en del av olika numrerade gårdar, som återopas i protokollen med hänvisningar till distriktet och numret. Bebyggelsen var mestadels i trä, och på sin höjd i två våningar.

⁷⁹ Oscar II kom med extratåg från Stockholms Central och invigde järnvägen den 12 december 1876. VSA.

⁸⁰Reglemente för Drätselkammaren i Westerås den 15 december 1863 § 30: "Drätselkammaren liksom öfrige av Stadskommunen tillsatte styrelser, äro i och för sin förvaltning ställda under Magistratens öfverinseende---." VSA. Att magistraten var stadens styrelse säger Öberg 1948, i kapitel 5, s. 37. Men Sven Olsson menar i motsats till Öberg att "magistrat och drätselkammare nedsjönk med ens till andraplansorgan" när stadsfullmäktige infördes 1863. Olsson har rätt.

⁸¹ Enligt Åhlén & Söners uppslagsbok 1932, åttonde bandet, s. 4181.

⁸² Enligt Drätselkammarens Reglemente, fastställt i Westerås Slott den 15 december 1863. VSA.

Kartan visar att ännu vid mitten av 1800-talet omfattade det egentliga stadsområdet endast tre kvarter.⁸³ De västra och södra kvarteren omgärdade Svartån. Det norra kvarteret tog vid från Stora Torget, öster om ån. Lillån grenade ut sig från Svartån österut och delade det södra kvarteret. Arbets- och Fattighuset låg centralt i delningen direkt norr om Lillån (bokstaven v-), den inramade långa byggnaden.

Lokalt i Västerås finns några betydande monografier och avhandlingar om tiden och lokalen. Drätseldirektören Theofil Öberg avhandlar den kommunala historien i två band. Stadsarkivarien Sven Olsson belyser Västerås politiska historia, under det att docenten Sigvard Montelius tar sig an dess

⁸³ Västerås stads bebyggda område. Karta av Gustaf Ljunggren 1854 (detalj). VSA.

ekonomiska historia. Medan dessa tre författare i sina monografier kan sägas röra sig inom stadens etablissemang, ger istället socialhistorikerna Irene Artæus och Theresa Johnsson liv åt folkets förhållanden i sina respektive avhandlingar. De senare berättar om med andra ord "historien nedefra" i Västerås och länet.⁸⁴ Naturligt nog ger den lokala tidigare forskningen en specifik kunskapsbakgrund för min uppsats.

Sigvard Montelius berättar att Västerås stads flyttningsområde var ganska begränsat. Under tiden 1834–1853 svarade Västmanlands-länsdelen för 50 procent av migrationen med huvudparten inom en cirkel av 12 km radie. Stadens kranssocknar svarade ensamma för drygt 30 procent.⁸⁵

Tabell 3 nedan visar folkmängden i Västerås under den senare hälften av 1800-talet. Åren 1860–1880 ökade folkmängden i staden med drygt 36 %. Sannolikt kvarstod stora likheter med det flyttningsområde som Montelius berättar om under tidigare år. Men visst kunde det finnas långväga inslag av arbetskarlar när staden byggdes ut med lasarett, skolhus, järnväg och hamnanläggning under de här åren.

Tabell 3. Folkmängden i Västerås den 1 januari följande år.

År	Invånarantal	% ökning under decenniet
1850	3 780	
1860	4 541	20 %
1870	5 367	18 %
1880	6 201	16 %
1890	8 122	31 %

Källor: Sigvard Montelius s. 37. Theofil Öberg, band II, ss. 1261–1262. CEDAR, den demografiska databasen vid Umeå Universitet bekräftar, <http://www.cedar.umu.se/ddb/databaser-public-access/>.

Anm. På fyrtio år från 1850 hade stadens invånarantal mer än fördubblats. Det är framförallt talande för den pågående inflyttningen från landsbygden. I BiSOS Tabell N:o 15 över rikets folkmängd 'i hvar och en av rikets städer' för 1869 finns Västerås på 25:e plats. Montelius siffror är några hundratal högre än Öbergs. Det saknar relevans för uppsatsen, som främst vill uppmärksamma förändringstakten.

Fattigvårdens institutionella verksamhet

Fattigvårdsstyrelsen utgjorde en samhällelig institution i Västerås. Den skulle arbeta efter stadganden i Kungl. Maj:ts förordningar och i det lokala fattigvårdsreglementet. Fattigvårdens lokala reglemente från 1852 ersattes av ett nytt 1873. Dessa skriftliga föreskrifter gav utrymme för tolkning och

⁸⁴ Deras verk utgör bidrag till mikrohistorien. Sättet att beskriva "historien nedefra" tillskrivs bl.a. Edvard Bull d.y.(1914-1986). Se "Historie nedefra: Festschrift till Edvard Bull på 70-årsdagen. Källa: Nasjonalbiblioteket, Norge, http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015091006063.

⁸⁵ Källor: In- och utflyttningstabeller. 1834–1853, Västerås, ULA, cit. Montelius del III, ss. 52-53.

förestavade än mindre i detalj hur de dagliga uppgifterna skulle utföras.⁸⁶ Den dagliga verksamheten ska skildras och problematiseras utifrån en delning i öppen eller sluten fattigvård. Källmaterialet utgörs av fattigvårdens protokoll över verksamheten under uppsatsens tjugo år.

Fattigvårdsstyrelsen var sammansatt av 12 personer, alla män, och bestod under bägge decennierna 1860 och 1870.⁸⁷ Sammanträden ägde rum på rådhuset den första helgfria torsdagen varje månad. Mandatperioden var för ordföranden två år, medan vice ordföranden valdes på fyra år under 1870-talet.

Öppen fattigvård

Understödet i den öppna vården kan sägas ha varit inriktat på att avhjälpa en tillfällig belägenhet. När någon varaktigt fallerade sin försörjningsplikt vid sjukdom eller hög ålder, kunde fattigvårdsstyrelsen istället bevilja intagning på fattighuset. Uppsatsen kan visa att sådana beslut togs med synnerlig återhållsamhet.

Det var i den öppna fattigvården som fattigvårdsstyrelsen sållade ut hjälpbehoven. Materiellt utdelades här penningbidrag till hyra, föda, bränsle och sjukvård. Även bidrag i natura var vanliga – husrum, kläder och skor (kängor), vedbrand, potatisland och beredda eller oberedda födoämnen.⁸⁸

I Västerås lämnade fattigvården ut livsmedel för det dagliga uppehållet. Särskilt förekom uppgifter om 1-2 Lispund mjöl per månad till behövande (barn)familjer i den öppna fattigvården. Överlevnaden för vintern kunde tryggas när det skrevs in att understödet i mjöl skulle utgå till och med nästkommande maj. I månaden maj 1876 förskrevs 1250 skålpund (å 0,425 kg), det vill säga 531 kg mjöl till 47 behövande familjer.⁸⁹

Ett vanligt naturaunderstöd bestod i kläder och skor. En uppsättning kläder och ett par kängor för 10 Rdr kunde utgöra en förutsättning för nattvardsgången. Grövre kläder kunde tillverkas av de intagna på fattighuset. Klädespersedlar efter de avlidna togs tillvara för fattighuset och kunde komma

⁸⁶ Portalparagrafen i fvfo 1871 räknar upp skälen för nödortfölg fattigvård. Men frågan uppkommer ändå i vilken grad, helt eller delvis, en individ inte är arbetsför på grund av ålderdom, sjukdom, vanförhet eller lyte. Paragrafen § 2 tar därför vid och uttrycker att i *andra fall* fattigvårdssamhälle får bestämma "de grunder, som böra af samhällets fattigvårds styrelse iakttagas" (det vill säga i fattigvårdsreglementet), och fortsätter säga om sådant bestämmande ej skett, [det] "ankommer på styrelsen att meddela fattigvård i den mån styrelsen pröfvar nödigt." Problematiseringen kan fortsätta även vid syn på andra paragrafer i fvfo. Det fanns betydande tolkningsfriheter inbyggda i lagstiftningen.

⁸⁷ Ett nytt reglemente för fattigvården godkändes av stadsfullmäktige den 5 augusti 1873. Styrelsen skulle bestå av tolv ledamöter. Fortfarande bestod organisationen av tio ledamöter, tillika distriktschefer, medan ordförande och vice ordförande utgjorde de resterande två. Fattigvårdens organisation var fastställd i Fattigvårdsförordningen av den 9 juni 1871, SFS 1871:33 §§ 15 och 16. I Västerås stads fattigvårdsreglemente 1873 § 2 stadgades att styrelsen skulle anta också en sekreterare och en kassör. Till skillnad mot de andra styrelsen var detta arvoderade tjänster, där arvodet skulle föreslås av styrelsen och bestämmas av stadsfullmäktige. VSA.

⁸⁸ Hansson-Preusler, 1962. Jämför Montgomery 1951 (1934), s. 71. "I stora delar av landet lämnades bidragen till de fattiga nästan helt och hållet i natura."

⁸⁹ Fvst protokoll 1876-05-04 § 8. VSA. Det bör då ha kostat fattigvården cirka 100 kronor. I nutida penningvärde betyder det cirka 5000 kronor.

väl till pass.⁹⁰ En flicka beviljades ett par kängor och "en gammal klädning ibland dem som kan finnas efter avlidna hjon på fattighuset."⁹¹

Barnomsorgen var tydlig. Hjälpen bar en genuskaraktär eftersom den i första hand gick till kategorin kvinnliga vårdnadshavare: änkor, ogifta kvinnor och hustrur med försumliga makar. Det kunde för alla börja med tillfälliga understöd, uttryckta som "för en gång" eller "tillfällig hjälp" i protokollen. Understödet förnyades periodvis men blev i huvudsak stadigvarande så länge barnen var små. En stomme av understödstagare återkommer därför regelbundet i protokollens namnlistor. Se förekomsten av familjenamn i bilagan s. 3.

Fattigvården kunde utackordera behövande individer med helpension, full försörjning, i den egna bostaden.⁹² Utöver sådana understöd togs beslut om praktiska åtgärder som kunde leda in till den slutna vården. Den sjuke kunde föras till lasarettet, för att under konvalescensen intas på fattighuset. Här hamnade också den obotligt sjuke, sedan stadsläkaren intygat fullbordat faktum.

Fattigvårdens distriktschefer gjorde hembesök, inspekterade och hjälpte, men förmanade eller uppmuntrade också, allt efter vad situationen påkallade. Det innebar en bedömning av mottagarens sociala situation. Den ovärdige med ett oordentligt levnadssätt riskerade snart varning om att bättra sig och skaffa försörjning. Distriktschefen kunde rekommendera fattigvårdsstyrelsen att ibland lämna respit, men gången var egentligen klar: Efter en upprepad varning utan efterrettelse väntade anmälan till KB för försvarslöshet.

Distriktschefen var ledamot i fattigvårdsstyrelsen. Han hade hjälp av en assistent. Bägge tjänstgjorde utan arvode. Det hette att de skulle "hålla hand däröfwer att obehöriga personer icke bosätta sig inom Distriktet", och tillse att barnen gick i skola.⁹³ Distriktschefen hade fullmakt att hjälpa på stället, i den dagliga verksamheten. Vid nästa möte i fattigvårdsstyrelsen rapporterade han tillbaka och fick hjälpåtgärden stadfäst i protokollet. När fattigvårdsstyrelsen ansåg sig "böra avslå framställningar om försörjning uppdrogs åt distriktschefen, att med sin närmare kännedom ingripa om en verklig nödsituation skulle inträda." Sådana ordalag och latent garantier återkommer i protokollen under åren. Denna styrelsens implicita försäkring mot felbeslut pekar mot en rutin, ett begynnande regelverk, där besluten ska inordnas och rutiniseras i en byråkrati.

⁹⁰ Ett exempel är fvst protokoll 1873-04-03 § 9 som noterade att avlidne arbetskarlen Svedlunds efterlämnade lösöre skulle försälas i auktion med undantag av de persedlar som kan vara erforderliga för fattighuset. VSA.

⁹¹ Fvst 1861-09-05 § 5. Flickan Augusta Björklund var utackorderad hos torparen Jan Olof Gustafsson i Fallet, Kungsåra. Två år senare återkommer en notering där hon beviljades bomullstyg till en klänning. Fvst protokoll 1863-05-07 § 1. Fosterfadern torparen ansågs nu istället vara hemmansägare. VSA.

⁹² Ett sådant exempel utgör fvst protokoll 1864-03-93 § 7. Där noteras att fattighjonet Robert Hellstén företrädde på sammanträdet och önskade få fortsättning på fvst kontrakt med gårdsägaren Nyander, där han åtnjöt husrum och vedbrand samt skötsel och vård, frukost och kvällsvard för 40 Rdr Rmt årligen. Fvst fann villkoren för fortsatt vård billiga och förlängde vårdkontraktet. Därtill lovades H. att få middagsspisning på fattighuset, "om de personer som dagligen gifva honom middag därmed skulle upphöra". Den dagliga privata middagen är f.ö. ett exempel på privat välgörenhet, låt vara i liten skala. VSA.

⁹³ Skolgången var reglerad i Kongl. Stadgan angående folkundervisningen i Riket den 18 juni 1842.

Sluten fattigvård

Den slutna fattigvården karaktäriserades främst av verksamheten i arbets- och fattighuset i Södra Qvarteret. Se belägenheten norr om Lillån på uppsatsens karta på sidan 35. Till skillnad mot distriktscheferna var befattningen som Verkställande Direktör för fattighuset en arvoderad heltidstjänst. Denne utsågs av stadsfullmäktige. Till sin hjälp hade han en syssloman som utsågs av fattigvårdsstyrelsen, även han med lön.⁹⁴ Staben innehöll också en föreståndarinna eller husmor, som kunde vara sysslomannens eller VD:s hustru.⁹⁵ Verksamheten fick även stöd av två ledamöter i fattigvårdsstyrelsen, som genom omröstning valdes att biträda VD i fattighuset. Biträdestjänsten var möjligen inte så betungande eftersom dessa herrar samtidigt måste sköta uppdraget att inspektera de fattiga i sina distrikt.

Vården på fattighuset skulle närmast vara föranledd av ett kroniskt tillstånd hos individen, ålderstigen, sjuklig eller vanför. Den intagne fick då full försörjning. Men hit kom också fattiga barn, och tillfälliga kringvandrande individer kunde inackorderas här. De som kunde fick arbeta av vistelsen med exempelvis handarbete eller vedhuggning. Den som var medellös och utan närstående kunde tas in på fattighuset för rehabilitering efter en sjukdom eller olycka. Protokollen noterar krav på läkarintyg för att styrka behovet av sådan vård. Om patienten åter tillfrisknade och blev arbetsför skrevs han ut från fattighuset, försedd med en räkning på vad vistelsen kostat.⁹⁶

För vissa understödstagare, kanske ett utsatt barn, var det vanligt att fattigvården snart ordnade utackordering i privata hem i staden eller oftare på landet hos någon hemmansägare eller torpare. Uppfattningen var klar hos fattigvårdsstyrelsen: Barnen for inte väl av vistelsen tillsammans med fattighusets ordinarie klientel som kunde innehålla orkeslösa, vanföra och mindre vetande.⁹⁷

⁹⁴ Fvst protokoll den 1 oktober 1866 § 1 noterade sysslomannens för stadens arbetshus och arbetsinrättning dödliga frånfälle. Tjänsten med lön 525 Rdr årligen utlystes. Redan en månad senare den 1 november 1866 § 1 blev stadsbetjenten (polisen) Ernst Ludvig Österdahl antagen som efterträdare. Österdahl ansökte den 5 juni 1873 § 13 om löneförhöjning och större bostad. Ansökningen underställdes VD och hans biträde för utlåtande. Det utföll väl för Österberg, som utsågs till tjänsten. VSA.

⁹⁵ Öberg 1948, kapitel 89, s. 854.

⁹⁶ Se här ett ärende som fvst skötte helt enligt reglementet. I fvst protokoll 1866-11-01 § 2 förekommer ynglingen Westerberg. Han hade haft tjänst hos gelbgjutaren Sjöberg i Västerås men blivit uppsagd. I jakten på försörjning gav han sig ut på arbetsvandring till mässingsfabriken i Skultuna, 2 mil norr om Västerås. Men hans skor var dåliga, och under vandringen förfrös han sina fötter. Han hade då omhändertagits av orgeltramparen Sjögrens hustru som svarade för hans vård och uppehälle under 5 veckor. Läkaren Althin bedömde att Westerberg behövde ytterligare vård. Vid sammanträdet den 1 november beslutade fattigvårdsstyrelsen att Westerberg skulle intas på arbetshuset för att "kvarstanna till dess att fötterna var läkta". I protokollet 1866-12-06 § 2 rapporterade VD för arbetshuset att Westerberg blivit avpolletterad därifrån, försedd med strumpor och skodon samt en räkning för detta, att betalas av Westerberg framdeles. Orgeltramparen Sjögrens hustru anhöll om ersättning för sina utlägg för den privata vården av Westerberg. Fvst beslutade att hon efter sammanträdet skulle förhandla separat med distriktschefen Herr Magister Rathsmann – som f.ö. var närvarande när beslutet togs. VSA.

⁹⁷ Det fanns också ett ekonomiskt incitament. Vården kostade ca 86 kronor per år och individ på fattighuset, medan kostnaden för utackorderingen framgår av fattigvårdsprotokollen och varierade mellan 40 kr i början av undersökningsperioden och 50, ibland 60 kronor per år under slutet av 1870-talet. Källa: Kommittéutredningen 1885, s. 4. VSA. I en annan källa (BiSOS U 1879 s. VII, sista stycket) anges kostnaden per år och individ till medeltalet 94 kronor för hela riket. Överensstämmelsen får anses vara god.

Även den så kallade kringgången eller rotegången på landet tillhörde den slutna fattigvården men tillämpades inte i stadsmiljön i Västerås.⁹⁸

På läkarintyg beviljades några gånger brunnskurer vid Brunnsverksamheten i Sätra. Ett tjugotal patienter hade remitterats dit under uppsatsens period, och kostnaden var satt till 15 kr. Där fanns medicinsk ledning, och medikamenter kunde förskrivas. Men Ruth Rosenius-Högman menar att den huvudsakliga behandlingen var att patienterna ordinerades att varje dag dricka kopiösa mängder vatten.⁹⁹

Fattigvården i Västerås hade egen jurisdiktion över ett så kallat kopphus. I januari 1865 bestämdes att den dagliga avgiften för skötsel, husrum och mat skulle uppgå till 40 öre.¹⁰⁰

Till den slutna vården ska räknas också vården på stadens lasarett eller vid Up(p)sala Hospital när stadsläkaren så rekommenderade. I det förra fallet betalade fattigvårdsstyrelsen för en legosäng när en "Requisition på Ersättning till Westerås Lasarett" kom in från sysslomannen där.¹⁰¹ Ett Kongl. Circulärbrev från den 23 december 1852 stadgade att lasarettsvården skulle vara kostnadsfri för en medellös person som inte tillhörde lasarettets distrikt.¹⁰²

Lasarettet i Västerås, tillika länslasarett, hade legat centralt i ett tvåvånings trähus i Södra Qvarteret på Stora Gatan 20 mellan 1826 och 1867.¹⁰³ Det året fördes sjukvården över till ett statligt nybyggt tvåvånings stenhuskomplex i Vestra Qvarteret. Se fotografiet nedan. Den gamla lasarettsgården levde kvar som välkommen inkvartering för bostadslösa understödstagare och fick snart nya gäster.¹⁰⁴

⁹⁸ Montgomery 1951 (1934), s. 181 pekar på att kringgången dessutom var stadd i avveckling. Den hörde samman med naturhushållningen i ett samhälle med tryckta ekonomiska villkor som hellre hade gett fattigvård i natura än att organisera fattigvårdsanstalter.

⁹⁹ Enligt Rosenius-Högman 1962, s. 84. Tilläggas bör att det fanns alltid medicinsk ledning på plats, läkare och sköterskor. Protokollen är tysta om hur lång sejour eller vilken vårdklass avgiften motsvarade. Den var mestadels 15 Rdr (som motsvarar cirka 800 kronor idag enligt SCB:s KPI).

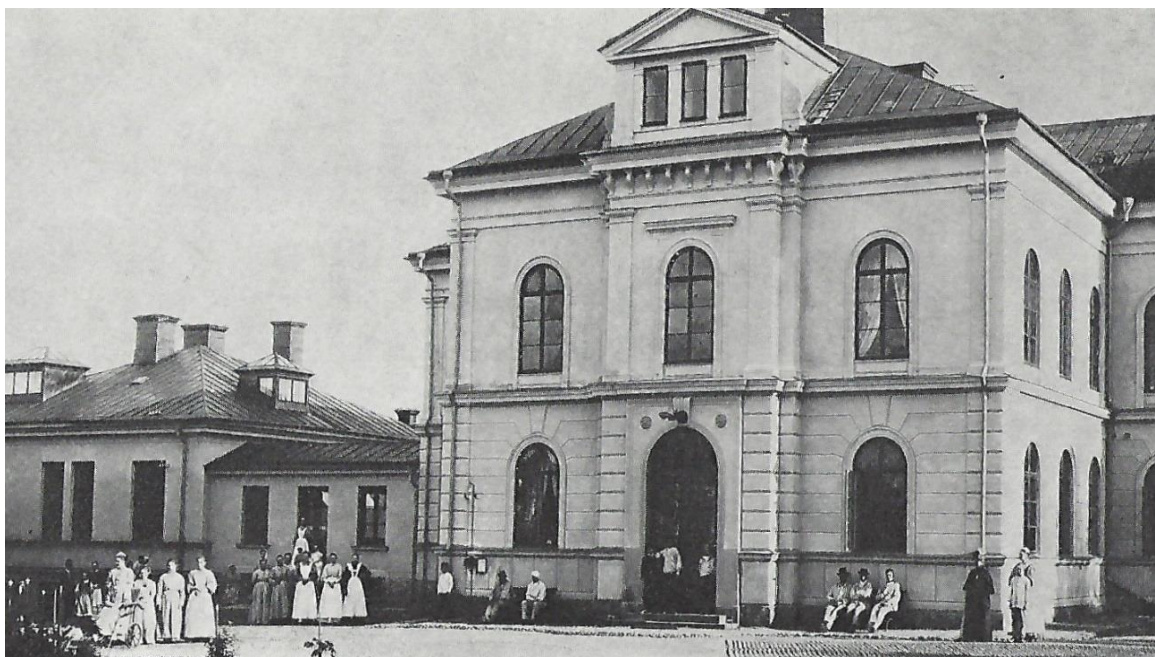
¹⁰⁰ Fvst protokoll 1862-01-05 § 17. VSA. Smittkoppor hemsökte Sverige 1869 och 1874-76. Källa: SCB Döda och medellivslängd, tabell s.4 <https://www.scb.se/statistik/be/be0101/2010a011/doda.pdf>. 40 öre motsvarar cirka 20 kr idag enligt SCB:s KPI. Jämför med lasarettstaxan nedan.

¹⁰¹ 1862-06-01 var taxan även för lasarettsvård 40 öre per dag enligt en kvitterad requisition i drätselkammarens diarium. Källa: C1a Diarier, volym 1 1861–1887. VSA.

¹⁰² Fvst protokoll 1861-02-07 § 14 berättar om manspersonen Carl Fredrik Larsson från Skaraborgs län som insjuknat, kanske pga olycksfall, vid arbetet med sänkningen av den branta Oxbacken i Västerås. Fattigvården bestred räkningen från sysslomannen vid lasarett, med hänvisning till Circulärbrevet. På samma sätt visar fvst protokoll 1876-02-03 § 14 att kostnaden för ogifta Carolina Edmans lasarettvård kr 16,31 skulle vara fri. ÖÄ i Stockholm hade nämligen resolverat att Edman hörde hemma där. I protokollet 1876-08-18 § 8 noterades att sysslomannen hade återbetalat fvst utlägg för vården. Märk här den administration som kunde omgärda ett enskilt ärende. VSA.

¹⁰³ År 1859 utnämndes Johan Fredric Claréus till lasarettsläkare i Västerås. Tack vare hans energiska bearbetningar beslöt det ganska nybildade landstinget 1865 om ett nytt lasarett som stod färdigt den 13 augusti 1867, "beläget högt och fritt på en grusulle sydöst om slottet". Arkitekt var Per Ulrik Stenhammar (1829-1875). Byggnadskostnaden steg till 76000 Rdr Rmt. Källa: Drakenberg 1962, ss. 40-41.

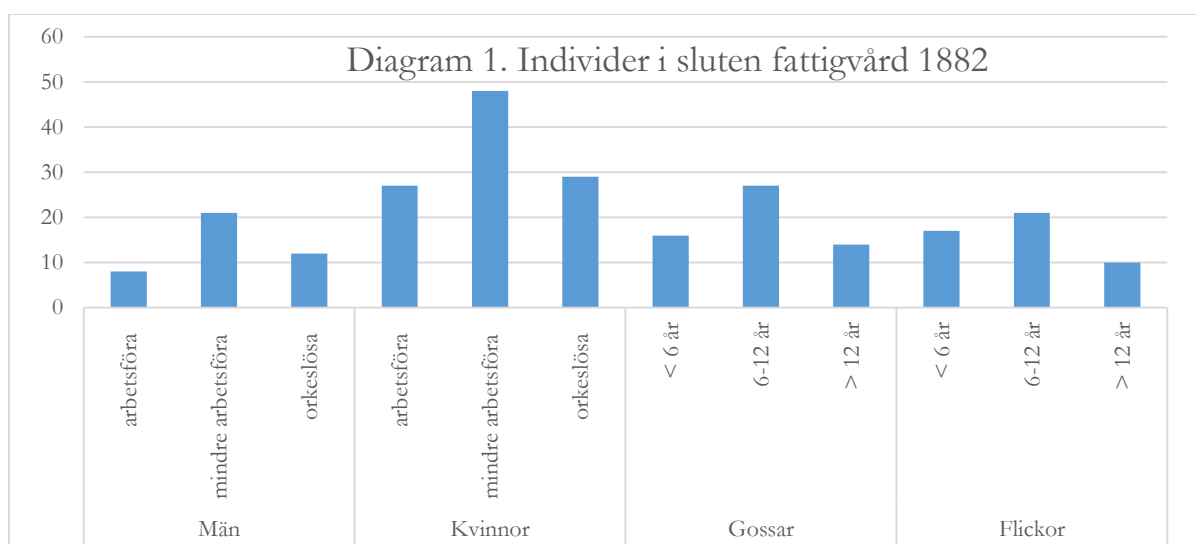
¹⁰⁴ Redan på nyåret 1868 hade änkan Bjurström, hustru Lina Uhre och madam Åhlén flyttat in där. Fvst protokoll 1868-01-02 § 7. VSA.

Anm. Västerås Lasarett, på ett område som från början tillhörde Stallhagen, blev färdigt 1867. De då uppförda byggnaderna ser man på en bild från förra sekelskiftet med sköterskor och en del patienter mer eller mindre uppställda utanför sjukhuset. Fotografi: Ernst Bloms Västerås 1974, s. 78.

För förståndshandikappade kunde styrelsen ansöka hos KB om vård på länsstyrelsens anstalt Sofielund vid Strömsholm. På ansökan av fattigvårdsstyrelsen kunde KB ersätta 2/3 av årskostnaden 400 Rdr.¹⁰⁵

Diagram 1 nedan visar fördelningen av det 250-tal individer som löpande under året 1882 fick del av den slutna fattigvården i Västerås.

¹⁰⁵ Smedsenkan B. bekostades vård av sin sinnessjuka son på Idiothemet Sofielund. Fvst protokoll 1878-09-13 § 2. Vistelsen förlängdes med ett år i protokollet 1879-05-23 § 8. VSA. De intagnas sysselsättning kunde på sommaren varieras något. De arbetsföra kunde utackorderas till socknens bönder för att hjälpa till med höskörden, eller för att valla hem korna från sommarbetet i hagen för att mjölka hemma på ladugården.

Anm. Kvinnorna var i majoritet. Relativt många av dem var arbetsföra, därför kanske yngre. Det förklarar sannolikt det (medföljande) stora antalet barn. Men källmaterialet är tyst om de vuxnas ålder. Källa: Stadsfullmäktiges utredning 1885. VSA.

Naturaunderstöd och kosthåll

Efter att ha sett på vården av understödstagarna ska uppsatsen i det här avsnittet göra en inblick i hushållningen med det dagliga brödet i fattigvårdens regi. En kunskap om understödet till de fattiga, och om deras kosthåll bidrar till bättre förståelse för tidens levnadsvillkor.

När husmoderns hand med måltiderna fallerade, kanske på grund av sjukdom, kunde övriga familjemedlemmar istället bli anvisade middagsspisning på fattighuset. Särskilt barnen kunde få middagsspisning under skolgången om familjeförhållandena var trassliga.

I kosthållet på fattighuset kunde något bidrag fås från egen odling av potatis och kålrötter. Men det mesta av kosten formades efter komplettering med livsmedel och andra förnödenheter som fick anskaffas och forslas dit utifrån.

Anskaffningen av livsmedel och andra förnödenheter var baserad på entreprenadauktioner. De krävde administrativa insatser i form av planering, logistik och finansiering. Mycket av det arbetet föll på sysslomannen och kassören. En genomgång av auktionerna lämnar på köpet en inblick i tidens penningvärde och åtskillnader i värderingen av torra och våta varor. Se här nedan noteringar i § 1 i protokollet från den 3 oktober 1861 om "leveranser till fattigvårds- och arbetshuset för en tid af ett halft år".

af handlanden Wahlenius Hvetemjöl 2 Rdr 36 öre per Lispund, dito Rågmjöl 1 Rdr 40 öre per Lispund, dito hvita kokärter 21 Rdr per tunna, dito sådfria korngryn 2 Rdr 36 öre per Lispund, dito malet malt 1 Rdr 75 öre per Lispund, dito sill av stor sort 25 Rdr per tunna;

af handlanden Högberg salt 5 Rdr per tunna, Ljus 10 Rdr 50 öre per Lispund, (Lamp)Olja 2 Rdr 50 öre per kann, Snus 45 öre per skålpund, Ingefära 60 öre per skålpund, Såpa 12 Rdr per fjärding;

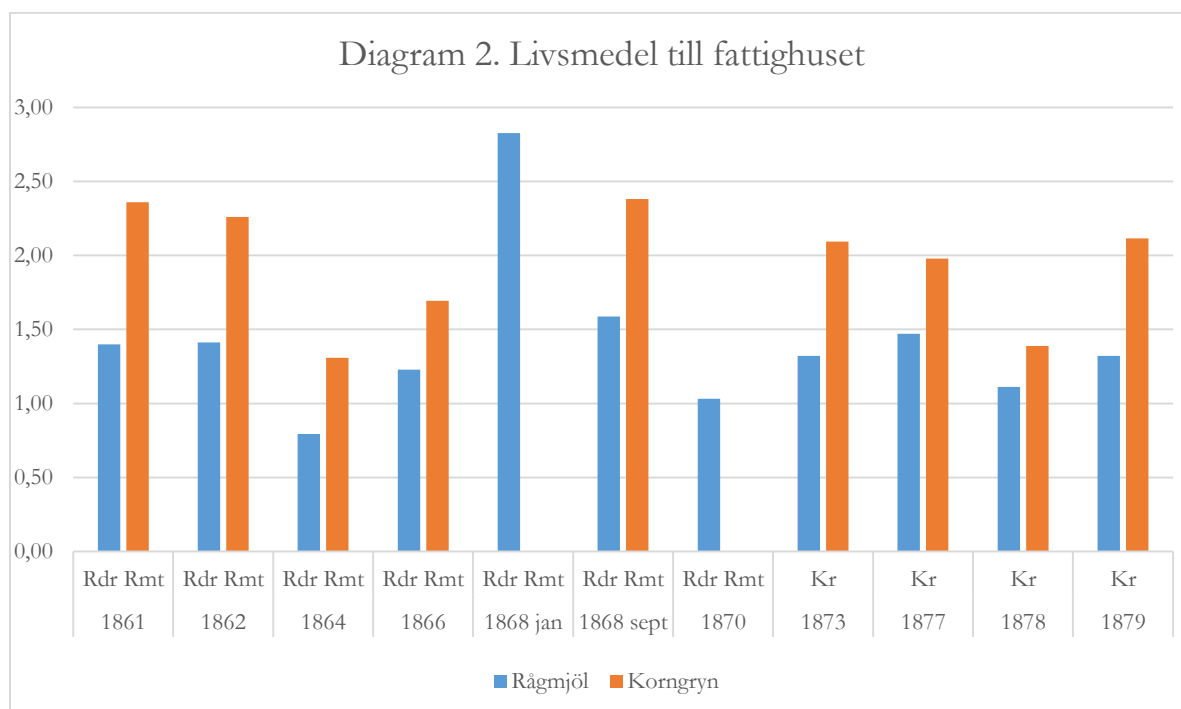
af possessionaten Westman skummad söt mjölk 11 öre, allt Riksmünt per kann. ¹⁰⁶

Bland livsmedlen ingick även leveranser av färskt kött och fläsk. Saltet behövdes både som konserveringsmedel och näringsämne. Ingefära användes av terapeutiska och kulinariska skäl.

I diagram 2 nedan åskådliggörs hur fattighusets antagna anbud har varierat för två stapelvaror, rågmjöl och korngryn, under undersökningsperioden. Rågmjölet hade kostat 1,40 Rdr Rmt 1861. Se

¹⁰⁶ Ett skålpund motsvarade 0,425 kg. Tjugo skålpund utgjorde ett Lispund. 1 tunna = 4 fjärdingar = 125,6 liter. En kann utgjorde 2,617 liter. Inflatera från KPI årsmedeltal 1861 som är 83,9 till 2016 som har årsmedeltalet 4623 och konstatera att exempelvis vetemjöl då motsvarade 16 kr/kg. Det är tre gånger dyrare än 2016. Källa: SCB Levnadskostnadsindex.

fördubblingen vintern 1867/1868. Överhuvudtaget hade spannmålen den vintern blivit mycket dyrare.¹⁰⁷

Anm. Priser per Lispund, cirka 8,5 kg. Se priset på rågmjöl januari 1868, den svåra vintern. Inget anbud på korngryn till fattighuset januari 1868 och 1870. KPI årsmedeltal 1861=83,9, 1879= 83,2, 2016=4623.

Leveranserna till fattighuset lystes ut på entreprenadauktion i fattigvårdsstyrelsens sammanträden i mars och oktober varje år. Auktionen lystes också ut i Westmanlands Läns Tidning. Vid nästkommande sammanträde företogs auktionen. Då blev vissa behöriga lägstbjudande antagna som leverantörer.¹⁰⁸ Villkoren var att leveranser skulle tillhandahållas löpande mot sysslomannens rekvisition under ett halvår, ibland under tre månader. Betalning skulle göras samlat var tredje månad.

Alla livsmedel och förnödenheter kunde inte anskaffas på auktionen. Tillgången varierade efter säsongen. Under magra år blev det ibland för dyrt med långa leveranskontrakt. Lösningen blev i allmänhet att inköpa varan i löpande räkning, allt efter arbetshusets behov under året.

Det saknas några uppenbara stapelvaror i redogörelsen och tabellen ovan. Potatis förekom ibland, kålrötter efterfrågades inte på auktionerna. De var förvisso en stor stapelvara i fattigvården, och i det allmänna kosthåll.¹⁰⁹ Fattigvårdsstyrelsens protokoll innehåller inga noteringar om hur det gick till.

¹⁰⁷ Det bör inte ha kommit som en överraskning för fattigvårdsstyrelsen. I tabell 4 här i uppsatsen går det att notera fattigvårdsanslaget för 1868. Det är det högsta under decenniet, och nära nog fördubblat mot 1861.

¹⁰⁸ Bland leverantörerna kunde märkas handlande som på samma gång var ledamöter i fattigvårdsstyrelsen. Ett sådant exempel är handlanden C W Wahlenius som sedan också pålitligt återkommer som leverantör under bägge decennierna 1860 och 1870.

¹⁰⁹ "De egentliga dagliga födoämnen äro desamma, som de länge varit, bröd, gröt, kött, smör, mjölk, salt fisk och potatis", säger landshövding F(redrik) O(tto) Silfverstolpe i Befallningshavandes femårsberättelser Västmanlands län 1856–1860. (BiSOS H Westmanlands län).

Sannolikt odlades och sköttes potatis och kålrötter av de intagna och kom fattighuset till del utanför auktionsförfarandet. Det skulle i realiteten betyda att fattigvårdens ekonomi avlastades något.

Arbetsämnen och förnödenheter

Det krävdes av de intagna på fattighuset att utföra arbete i mån av ork och färdighet. Fattigvården måste därför skaffa fram arbetsämnen, i form av tyger och garner, eller ved som skulle huggas. Sysslomannen administrerade det mesta men klarade inte allt på egen hand. Inför ett stort inköp i februari 1861 anförtroddes åt handlanden Bjurström att

i instundande Sala marknad uppköpa 100 st. (sic) Buldan, 104 alnar Täck-väf, 600 alnar Jerfsö väf, 40 Lispund lin, 200 alnar Domestik, så vida något upplag deraf från Gefle finnes, skolande erforderliga medel därtill, medelst upptagande av lån å 3000 Rdr Rmt i Mälare-Provincernas Bank anskaffas.¹¹⁰¹¹¹

Ett inköp av storlekssklassen 3000 Rdr motsvarade en femtedel av fattigvårdens omsättning under året. Jämför gärna med tabell 4, Fattigvårdens andel av stadens balanserade medel. Det är inte förvånande att ett lån måste tas upp.

Fattighuset hade även behov av annat än livsmedel och arbetsmaterial för de intagna. Varje år lystes behovet av likkistor ut på entreprenadauktion, till hugade snickare i staden. Det avsågs ett enhetspris, för stora och små kistor, varom sysslomannen skulle lämna besked när behovet blev aktuellt. År 1860 ansågs att “det ungefärliga behovet plägar vara mellan 20 och 30 kistor”.¹¹² Fattigvårdsstyrelsen skrev 1863 att “priset [4 Rdr] är något högre än de näst föregående årens, (...) med afseende derpå att såväl priset å bräder som arbetslönerna under sednare tiden stigit”.¹¹³ Sexton år senare hade gårdsägaren, snickaren P E Pettersson lämnat pris på 5,25 per kista. Snickaren A F Bergmans pris löd emellertid på 5 kr jämnt, och blev det som antogs.¹¹⁴

Fattigvårdens administration

Fattigvårdens huvuduppgift var att organisera och möta hjälpbehovet för de fattiga i Västerås. Det fanns också en administrativ biroll som var förknippad med rollen som en av flera institutioner i staden. Fattigvårdsstyrelsen inkluderade därför en kamrer eller cassör. Gentemot staden måste han

¹¹⁰ Fvst protokoll den 7 februari 1861 § 5. VSA. Buldan är ett slags grov väv av lin-, jute- eller hampgarn, som användes till säckar, handdukar eller grova kläder (enligt Åhlén & Söners uppslagsbok 1931, andra bandet, s. 1037). Domestik är ett slags grovt, ursprungligen hemmagjort bomullstyg (enligt samma uppslagsbok, tredje bandet, s. 1554). Ett liknande köpuppgift anförtroddes åt sysslomannen Torngren enligt fvst protokoll 1870-02-03 § 7. Det hände att kassan var skral, och fvst måste uppta lån. Torngren var väl lämpad. I det civila var han anställd i Mälare-Provincernas Enskilda Bank i Västerås.VSA.

¹¹¹ Att bland annat tyger kunde upphandlas på februarimarknaden i Sala, eller kanske säkrare i Gävle, kan förstås av Ullenhag 1982 som berättar om Sörkörare: bönder med lärft på lassen från norra Ångermanland 1750–1850. Tygerna salufördes i flera av Mellansveriges städer.

¹¹² Fvst protokoll 1860-02-02 § 1. VSA.

¹¹³ Fvst protokoll 1863-01-08 § 1. Det fanns bara ett anbud, från snickaren Bergman i Ihrsta socken. VSA.

¹¹⁴ Fvst protokoll 1879-01-02 § 2. VSA.

utarbete fattigvårdens budget för det kommande året, att via magistraten underställas stadsfullmäktige. Det krävde att han löpande hade att balansera verksamhetens ekonomiska och likvida ställning. Arbets- och fattighuset måste specificera vilka livsmedel och förnödenheter som rekvirerades för vårdnadstagarna i den så kallade slutna verksamheten. För den öppna hjälpverksamheten skulle en särskild förteckning upprättas med namn och tilldelat understödsbelopp.¹¹⁵ Det skulle 1871 lagstadgas i fattigvårdsförordningen om förteckningar "öfver dem som åtnjuta fattigvård".¹¹⁶

Men arbetet med den dagliga verksamheten i huvuduppdraget skapade andra och varierade administrativa uppgifter för kamreren under ett arbetsår. Ta 1879. Protokollen för det året förmedlar att kamrer Berglund anförtroddes att inköpa träskor till fattighuset, lämna ut fattigvårdens hyresunderstöd till individernas hyresvärdar, utackordera intagna från fattighuset, omsätta räntor på bankböcker, bevaka reverser på utlånade donationsmedel, lämna statistik om verksamheten till Magistraten, sköta liggaren över fattighjonen inom staden, på rådhuset insamla och sedan fördela julklapparna till fattighjonen. Kamrer Berglund fick rentav lägga till egna pengar i fattigkassan. Det hände på våren 1879 när han måste skjuta till 47,79 kronor för att rädda fattigkassans likviditet.¹¹⁷

Sammanlagt under de tjugo åren 1860–1879 noterade protokollen totalt 5771 individrelaterade ärenden.¹¹⁸ Det kunde gälla beslut om de intagna på fattighuset, eller om utackordering. Det gällde dock oftast understöd eller hyreshjälp med små belopp som månadsvis, kvartalsvis eller årsvis måste nå understödstagare, hyresvärdar och fosterföräldrar. Sådana ärenden betydde transaktioner som måste bokföras i dagboken eller grundboken. Det ingick i kamrerens arbete och syns inte i protokollen.

Administrationens alla ärenden byggde upp ett behov av ordning och fasta rutiner, en fattigvårdens arbetsmetodik.

Hemortsrätten

Detta avsnitt handlar om hemortsrätten. Den ska ses som individrelaterad administration. Det kunde vara tungrott att ta reda på den rätta försörjningsorten för de personer som fått hjälp. Det innebar då skriftväxling med andra kommuner och kunde sluta i tvistemål som fick föras via KB, ibland med juridiska besvär och förklaringar i mål som gick vidare till Kungl. Kammarrätten.

¹¹⁵ Sannolikt mest med avsikt att förbättra redovisningen av skattemedlens debetsida. Det skulle dröja till 1936 innan det stadgades om ett fullödigt socialregister (SFS 1936:56).

¹¹⁶ SFS 1871:33 §13. I Västerås namngav fvst protokoll redan alla individer som sökte understöd, oberoende av om de beviljades eller fick avslag eller hänvisades till distriktschefen för utredning. De oftast förekommande familjenamnen för sådana ärenden är förtecknade i bilagan sidan 3. Namnförekomsten är sammanvägd för uppsatsens tjugo år.

¹¹⁷ Fvst protokoll 1879-04-03 § 1. VSA. Det motsvarade 3 % av omsättningen 16945 (se tabell 4 för 1879 under avsnittet Fattigvårdens ekonomi).

¹¹⁸ Se bilagans första sida.

I Sverige liksom i England var fattigvården tätt sammankopplad med hemortsrätten, säger Christina Gerger.¹¹⁹ När en utsocknes person lämnats understöd stadgade fattigvårdsförordningen att kostnaden skulle ersättas av dennes hemkommun. Ersättningskravet skulle ställas inom en månad direkt till KB i det län där understödstagaren varit eller bort vara mantalsskriven, det vill säga hans rätta fattigvårdssamhälle.¹²⁰ Med rätt försörjningsort eller hemortsrätt avsågs rätt till fattigvård inom den kommun där personen var, eller bort vara, mantalsskriven. Fattigvårdsförordningarna 1847 och 1853 stadgade att den som fyllt 55 år inte därefter kunde förvärva ny hemortsrätt. I förordningen 1871 § 23 höjdes åldersgränsen till 60 år. Åldersgränserna innebar i praktiken flyttningsförbud för individen.¹²¹

Lagstiftningen lade en administrativ börda på samhället, inte bara i Västerås. Här påbörjades 24 nya utredningar om hemortsrätt under 1879. Därtill pågick 42 tvistemål om hemortsrätten i olika stadier av avgöranden. Antalet var i stigande och kan sannolikt förknippas med urbaniseringen. Tabell 3, Folkmängden i Västerås, visar hur staden växte. Sammanlagt för undersökningens tjugo år hanterade fattigvården ett 240-tal ärenden om hemortsrätt. Av dessa hade tre fjärdedelar kunnat lösas först efter utredningar och tvistemål.¹²²

Bättre än siffror ska undersökningen återge en utredning om hemortsrätt som fattigvården gjorde i slutet av 1870-talet. Det handlade om den 53-årige smeden Lars Hedlund och hans familj, som 1878 hade flyttat till Stenby i norra Västerås. Fattigvårdsstyrelsens ordförande har förmodligen fått utväxla skrivelser med hans tre arbetsgivare för att bestyrka fakta. Därefter gick en anmälan till KB på Slottet i Västerås för att få den rätta hemorten stadfäst.

Efter att från den 24 April 1876 till samma dag 1877 hafva innehaft tjenst hos Possessionaten Hedberg vid Svepnäs, hörande till Sala stads område, och från sistnämnde tid till den 24 oktober samma år hos Possessionaten Funkqvist i Tomta Romfartuna socken samt vidare från den 24 oktober 1877 till den 24 April 1878 hos Herr Grefve v. Schwerin i Alfta Hubbo socken, inflyttade derefter till Stenby på Westerås stads egor Smeden Lars Hedlund, född 1825, med hustru och fyra minderåriga barn, det äldsta födt 1865 och det yngsta innevarande år.

Som denna familj efter det den nu på hösten måst lemna bostaden vid Stenby, saknade bostad och icke kunde bereda sig sådan utan fattigvårdsstyrelsens mellankomst, samt hustru till följd av armbrott vore oförmögen till arbete, fann sig fattigvårdsstyrelsen i anseende till hustru Hedlunds sjukdom och familjens i öfrigt nödställda belägenhet föranlåten att ikläda sig ansvar för hyra af rum åt Hedlund och hans familj till den 1 inst. April, hvarjemte distriktschefen Torngren den 29 sistlidne oktober nödgats lemna ett fattigunderstöd af 5 kronor till ifrågavarande personers lifsuppehälle.

¹¹⁹ Gerger 1992, s. 29.

¹²⁰ Stadgandet om ersättning framgår av § 29 i SFS 1871:33.

¹²¹ Den som i högre ålder än 55/60 år vandrade hemifrån och föll i behov av fattigvård i en främmande kommun riskerade nämligen att bli hemsänd på bekostnad av hemortskommunen – som inte var trakterad av att utfärda pass eller att på något sätt uppmuntra någon rörelse hemifrån. Ett exempel är arbetshushjonet Erik Olof Hoffgren född 1792 som fick avslag när han ville ut på vandring våren 1867. Fvst protokoll 1867-03-07 § 4. VSA.

¹²² Detta stycke relaterar siffror som kombinerats fram ur undersökningens databas. Omfattningen av databasen på totalnivå framgår av bilagan sidan 1.

I anledning häraf och då Hedlund varit eller åtminstone bort senast vara mantalsskrifven i Hubbo socken för innevarande år, beslöts att hos Konungens Befallningshafvande anhålla det Hubbo socken eller det fattigvårdssamhälle som vederbör måtte åläggas att icke allenast ersätta förnämnde förskott utan äfven hvad fattigvårdsstyrelsen härstädes kan blifva nödsakad vidare lemna till förenämnde familjs underhåll.¹²³

KB:s utslag föll inte på Hubbo socken men väl på Sala stads fattigvårdsstyrelse, som senare hade fått del av och påtecknat utslaget.¹²⁴ Protokollet noterar inte KB:s motiv för valet av Sala som hemortsrätt för Hedlund. Kanske var fattigvårdens noteringar om smedens CV inte korrekta. Mantalsskrivningen på de andra orterna kanske inte skaffades fram till KB i utredningen, eller så hade den aldrig ägt rum. Under rättegångstiden hade Lars Hedlund och hans familj fått fortsatt hjälp med hyran.¹²⁵ Protokollen visar här att fattigvårdsstyrelsen inte förbigick den fattige materiellt under rättegångstiden, oavsett den ibland osäkra hemortsrätten. När den värsta nöden kunde hållas borta behövdes inte den sista utvägen, nämligen tiggeriet.

Frågor om hemortsrätten förekom i medeltal i ungefär 4 % av ärendena under uppsatsens tjugo år. Året 1868 sprang siffran upp till 10 %. Det är ett mått på människors rörlighet. Det ligger nära till hands att se nödåren som orsak, då antalet 'fremmande' arbetssökande människor ökade i staden. Men höga 10 % kan ses också för 1873, ett år med fullt medelmåttig skörd i landet (se tabell 1b i avsnittet Fattigvårdens ekonomiska realiteter). En möjlig orsak är det lockande arbetsutbudet vid järnvägsbyggena på linjen SWB Stockholm-Westerås-Bergslagen som drog ett övertal sökande. Kanske hamnade några olyckliga istället i en hjälpsituation på grund av konkurrensen.

Fattigvårdens ekonomi

Fattigvården hade inte bara att leva på stadens uttaxerade medel. I fattigvårdens reglemente 1873 § 10 angavs tillgångarna (sic) till 1:o Donerade medel, 2:o Inflytande medel, kollekt, friwilliga gåfwor, med flera dylika inkomster, 3:o Aflidna fattighjones qvarlåtenskap, 4:o Personella afgifter, femtio öre för man och tjugufem öre för qvinna, 5:o Af Stadsfullmäktige bewiljadt anslag.

De tre första posterna ovan visar att fattigvården även förvaltade medel i en egen intern ekonomi. I undersökningen framkommer en inkomst när fattigvårdens donerade medel lånades ut. Revers- och inteckningslån gav en ränteavkastning på 5 till 6 %. Se mer om det i avsnittet om välgörenhet och filantropi på sidan 59. Där finns också ett exempel på hur donationerna kunde avlasta fattigvårdens budget genom den Schenströmska fondens verksamhet.

En inkomstpost bestod av avkastning på egendom. En notering från 1867 visade att ett planteringsland N:o 119 i norra kvarteret skulle utarrenderas på 5 år. Det hade förut inbringat 15 Rdr

¹²³ Fvst protokoll 1878-11-07 § 8. KB:s utslag noterades i protokollet först 1879-04-04 § 3. VSA.

¹²⁴ Fvst protokoll 1879-05-01 § 2. VSA.

¹²⁵ Hyran var kr 31,25 enligt protokollet 1879-03-28 § 12. VSA. Den avsåg troligen ett kvartal framåt.

Rmt om året.¹²⁶ Undersökningen har ett tjugotal exempel på att fattigvården genom sin husbonderätt kunde disponera kvarlåtenskap, ur vilken man kunde tillgodogöra sig ersättning för understöd till den avlidne.

Fast det inte utgör inkomster, men väl ersättning för utlägg, måste också nämnas att fattigvården fick vederlag ur allmänna (stats)medel och från andra fattigvårdssamhällen. Det senare avsåg individer som fått hjälp utan att höra hemma i Västerås. När det förekom oklarheter om mottagarens hemorts rätt måste hans flyttningsmönster klarläggas. Ersättningar från andra fattigvårdssamhällen krävde särskilda administrativa insatser av fattigvårdsstyrelsen. Det ledde till informationssök med skriftväxling, för att ibland sluta i tvistemål som fördes till KB, Konungens Befallningshavande på länsstyrelsen. Utslagen överklagades någon gång till Kammarrätten.

Till kategorin ersättning för utlägg hör också de ärenden där fattigvården förskotterade små understödsbelopp, eller med samma avsikt noterar att understödstagaren får låna några kronor till understöd. Sannolikt bedömdes låntagaren vara frisk och arbetsför, och bedömdes ha förmåga att kunna betala tillbaka ur en framtida arbetsförtjänst. Så till exempel fick förra pigan Maria Grönstedt med tre barn låna 5 Rdr våren 1864, "med skyldighet för hennes lägersman, drängen Öberg att betala."¹²⁷ Lånesäkerheten var förstås usel. Det kom till flera kollektiva avskrivningar av fordringarna.¹²⁸ Ett rart exempel på individnivån är det när på hösten 1864 framlidne lykttändaren Berglunds änka med 4 barn kom till sammanträdet, och lade i förväg fram att hon inte skulle kunna betala tillbaka lånebeloppet 5 Rdr. Fattigvårdsstyrelsen avskrev sin fordran.¹²⁹

Tabell 4 nedan visar med utdrag från drätselkammarens huvudbok hur fattigvårdens andel av stadens balanserade medel varierade år för år under undersökningsperioden. Siffrorna är inte deflaterade.

Fattigmedlen utgjorde cirka 5 procent av stadens balanserade medel under den första hälften av decenniet.¹³⁰ Se också att fattigvårdsstyrelsen hade 13643 Rdr Rmt i anslag för 1860. År 1869 hade fattigvårdsanslaget fördubblats till 27689 Rdr Rmt. Tio år senare hade anslaget gått ned igen, till 16945 och nu i kronor. Protokollen ger under åren ändå inga tecken på att fattigvårdens äskade anslag skulle ha varit obilliga. I en liten stad som Västerås kunde kanske siffror och policyfrågor stämmas av i förväg i kulissen.

Att fattigvårdens relativa andel (i %) av stadens balanserade medel började minska på 1870-talet beror på att en allt större andel av järnvägsaktier i SWB, Stockholm-Westerås-Bergslagens Järnvägs AB, började tillföras stadens stock av balanserade medel, med 200 000 kronor från 1877.

¹²⁶ Fvst protokoll 1867-02-07 § 15. VSA.

¹²⁷ Fvst protokoll 1864-04-07 § 2. VSA.

¹²⁸ Fvst protokoll 1868-02-13 § 2 när 4 lån på totalt 32,39 Rdr avskrevs. VSA.

¹²⁹ Fvst protokoll 1864-09-01 § 1. VSA. Se gärna mer om Marias fortsatta situation i avsnittet Fattigvårdens arbetsmetodik på sidan 63.

¹³⁰ För jämförelse var landets utgifter för det sociala skyddet 29,7 % som andel av BNP 2014. I det sociala skyddet numera ingår ersättningar som exempelvis pensioner och arbetslöshetsersättning samt förmåner som sjukvård och barnomsorg. Tyngst väger numera utgifterna för ålderdom samt hälso- och sjukvård. Källa SCB, Nationalräkenskaper.

Tabell 4. Fattigvårdens andel av stadens balanserade medel

1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869
13 643	15 106	13 915	16 160	13 917	15 485	19 387	25 412	29 440	27 689
232 857	258 718	305 999	310 922	322 802	331 440	387 651	363 216	358 656	323 602
5,9%	5,8%	4,5%	5,2%	4,3%	4,7%	5,3%	7,1%	9,1%	8,8%

Källa: VSA. Drätselkammarens huvudbok. G1a volymerna 30–39.

1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
18 089	17 064	15 399	15 851	18 249	16 185	13 794	17 514	15 922	16 945
314 329	334 378	379 992	425 335	529 791	645 201	868 522	1 052 921	1 137 875	1 116 114
5,8%	5,1%	4,1%	3,7%	3,4%	2,5%	1,6%	1,7%	1,4%	1,5%

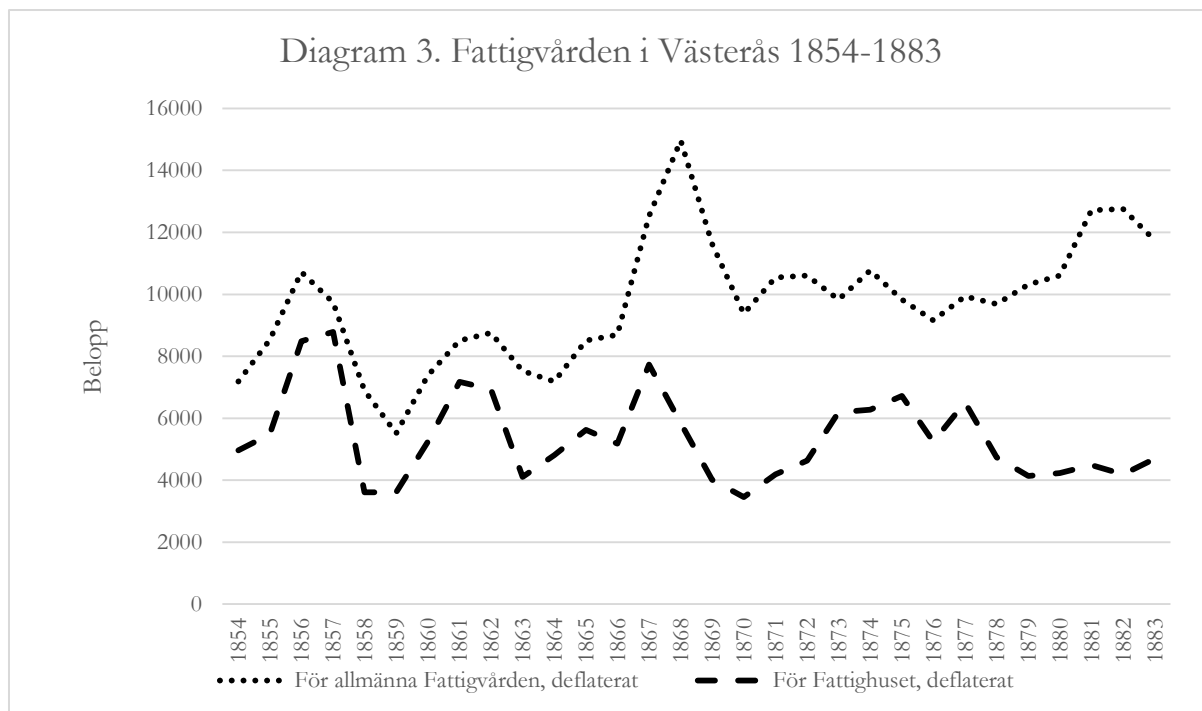
Källa: VSA. Drätselkammarens huvudbok. G1a volymerna 40–49.

Anm. Rad 2 visar fattigmedels konto. Rad 3 visar stadens totala balanskonto. Alla belopp i Rdr Rmt 1860-1872, sedan i kronor. Fattigvårdsmedlen skulle räcka även till den slutna fattigvården. Arbetshusets omkostnader för de intagna ingick, inklusive deras dagliga uppehälle och deras arbetsämnen.

I ett kommittéarbete 1885 finns uppgifter om stadens kostnader för fattigvården under de trettio åren mellan 1854 och 1883. Kommittén hade tillsatts på grund av en motion i Västerås stadsfullmäktige 1882, “för fullständig utredning af frågan om fattiggårdens ordnande samt lämpligheten af och kostnaden för fattiggårds anläggning”.¹³¹ Man kan möjligen anta att utredningens siffror sinsemellan har en viss relevans, eftersom de sannolikt kommer från samma källor. Med försiktighet i tolkningen går det att få en översikt av kostnadsutvecklingen under åren. I diagram 3 är siffrorna deflaterade med årsmedeltal för KPI levnadskostnadsindex för varje år. Det blir en jämförelse med relativa värden på fattigvårdens kostnader under de trettio åren under och omgivande årtiondena 1860 och 1870.

Det är vanskligt att dra slutsatser om de volativa siffrorna. Möjligen går det att belägga nödåren och dyrtiden i slutet av årtiondet 1860. Ett exempel på dyrtid ses för övrigt i livsmedelspriserna vid fattigvårdens auktioner för livsmedel och förnödenheter till fattighuset, se avsnittet Naturaunderstöd och kosthåll på sidan 42.

¹³¹ Stadsfullmäktiges utredning 1885 s. 1. VSA. En notering finns på sidan 1 i utredningen om att behövliga upplysningar hade infordrats från Fattigvårdsstyrelsen. Inga detaljer anges om vad som ingår. För forskningsändamål hänvisas till Tabell 4 ovan, som visar förstahandsuppgifter direkt från Drätselkammarens huvudbok för “Fattigmedels konto”.

Källa: Stadsfullmäktiges utredning 1885 s. 12. VSA. Anm. Värdena är deflaterade med KPI levnadskostnadsindex i årsmedeltal. KPI 2016=4623.

Brännvinsmedel. En lastbar intäkt, men så väl behövlig

Inkomsterna för staden av de så kallade Brännvinsmedlen var betydande. Se tabell 5 nedan. Avsnittet visar att fattigvården i sin tur delvis finansierades av brännvinsmedlen. Redan 1858 kom det första anslaget till fattigvården, och fortsatte under uppsatsens tjugo år.

Genom en förordning den 18 november 1855 införde Sverige nya och betydligt strängare restriktioner för brännvinstillverkning och försäljning. Särskilt steg intäkterna för det allmänna när man nu började få bukt med husbehovsbränningen ute i gårdarna.¹³² Kommunerna och landstingen fick kontroll över en viss del av brännvinshandeln genom att utdela rättigheter för servering av och detaljhandel med brännvin. Det innebar en betydande avlastning på den offentliga ekonomin.

Från 1860 var husbehovsbränningen förbjuden. I början av 1860-talet, när Västerås inte hade större invånarantal än mellan 4500 och 5000 personer, fanns inte mindre än sex utminuterings- och 12 utskänkningsställen för brännvin och andra spritdrycker.¹³³

I närstudiet av stadsfullmäktiges och drätselkammarens handlingar finns återkommande notiser och siffror om intäkter från skatter på brännvinsbränning, och om val av vittnen vid uppmätning och provning.¹³⁴

¹³² Rätten till husbehovsbränningen var gammal och var ett slags ståndsprivilegium för bönderna.

¹³³ Öberg 1948, s. 1109.

¹³⁴ Till exempel Stfm protokoll 31 maj 1864 § 3, 2 juni § 2 1864, 22 juni 1864 § 3. VSA.

Tabell 5. Stadens ingående balans av brännvinsmedel den 1 januari åren 1860–1869.

1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869
16 760	27 952	27 024	26 984	24 114	21 246	21 270	21 262	21 230	21 294

Källa: Drätselkammarens huvudbok. VSA G1a vol. 30–39. Beloppen i Rdr Rmt.

Under treårsperioden 1858–1860 hade man använt brännvinsmedlen så att sammanlagt 18 000 Rdr under treårsperioden hade gått till understöd för fattigvården och 3 000 Rdr till församlingens småskolebarn. 7 000 Rdr hade lagts på arbetet med sänkning av den fruktade branta Oxbacken vid stadens infart från väster.¹³⁵ Brännvinsmedlen fortsatte räcka till fattigvården med 6 000 Rdr Rmt i direktanslag varje år under de tjugo åren som undersökningen omfattar. Småbarnsskolan erhöll likaledes 1 000 Rdr Rmt varje år. De fick alla del av den ‘flödande’ inkomsten. Ekonomin i fattigvården måste anses ha varit tillfredsställande.

Vid tillverkningen av brännvinet skulle det uppmätas och provas av statens kontrollörer i närvaro av ett brännerivittne som förordnats av kommunen. För innehavaren innebar tjänsten som brännerivittne en arbetsförlust och laga försvar. Vittnesplatsen tillsattes årligen från den 1 november. Diarierna visar flera ansökningar. Så till exempel den 29 september 1870

vågar svarfvaren Joh. Alfr. Bergström i ödmjukhet anhålla hos herrar stadsfulmäktige i Westerås, att blifva anställd som vittne vid Herr Flodins Bränneri. Han fortsätter: Som skäl för min ansökan får jag anföra, att jag är mycket sjuklig (i Lungsot) samt har hustru och 2. Barn att försörja.¹³⁶

Diarierna visar inte vem som till slut fick platsen 1870. “Herr Flodins Bränneri” drevs av handlanden Per Olov Flodin som tillsammans med bland andra herrar Liedbeck, Enwall och Theodor Pålman hade inköpt rättigheten, fått oktroj på, att driva ett bränneri i staden.¹³⁷

Barnomsorgen

Omsorgen om barnen lyser igenom och låter sig jämföras under det att 1860– och 1870–talen rullar igenom. I uppsatsens register utgjorde barnen i medeltal cirka 15 % av klientelet under de tjugo åren. Det här avsnittet innehåller ett exempel på att fattigvårdsstyrelsen årligen kontrollerade fosterbarnen och deras vård. De liberala idéströmningarna om självhjälp gav vika för omsorgen om barnens bästa. Ett annat exempel visar att en ‘oordentlig’ mor löpte en omedelbar risk att mista vårdnaden om barnet. Fattigvården iklädde sig istället en löpande utgift för fostran av barnet, som så ofta genom utackordering. Det fanns å andra sidan möjlighet för den biologiska modern att söka återfå barnet i

¹³⁵ Befallningshavandes femårsberättelse 1856–1860, Tabell Litt. N, s. 47.

¹³⁶ Stfm diaries C1 den 29 september 1870. VSA.

¹³⁷ Olsson 1988, s. 310.

sin vårdnad, om hennes levnadssätt hade förändrats positivt. Om hon ingått äktenskap var hennes utgångsläge förbättrat.

Lagenligt kallades utackorderade barn till årlig mönstring. En sådan mönstring företogs den 15 augusti 1860. Fosterföräldrar och barn hade samlats, efter kallelse i tidningarna. Samlingen inleddes med morgonbön. Ledamöterna kontrollerade under dagen barnens andliga och kroppsliga liv och deras förkovran i goda seder och läsning. Premier utdelades. De bestod av nya testamentet, katekeser, psalmböcker, biblisk historia samt ABC-böcker. Barn och fosterföräldrar hemförlovades sedan, varvid ordföranden Daniel Olausson läste Välsignelsen över dem. De försumliga som inte infunnit sig skulle kallas i tidningen till förnyad mönstringsomgång den 6 september 1860. Då skulle fosterföräldrarna förete intyg från pastorsexpeditionen att man haft laga förfall.¹³⁸

Det uppstod då och då incidenter kring barnen. Institutionen reagerade kraftfullt när situationen krävde det, som vintern 1863. Hustrun till grenadjären S. i Bysingsberg, Dingtuna Socken, hade kallats och företrädde på sammanträdet den 8 januari 1863. Någon hade (som det visade sig utan grund) anmält henne för misshandel av fosterbarnet, ringaren Eklunds 7-åriga dotter.¹³⁹ Eller 1864 när det inkom klagomål över att den 14-åriga flickan Ida Augusta Fredin vanvårdades och misshandlades av fosterföräldrarna i Johannesberg, Lundby Socken. Här flyttades flickan genast hem till fattighuset.¹⁴⁰

I protokollet från mars 1868 noteras att gossebarnen Lars och Per Persöner (sic) från Östmarks socken i Carlstads län vilka anhållits för bettleri, av KB Västmanland hade förpassats till arbetshuset. Värmland var hårt hemsökt av missväxten. Åtgärden att ta in Lars och Per på arbetshuset ligger i linje med lagens bokstav om kristlig omsorg.¹⁴¹

Ett barn som för sin överlevnad tvingats att tigga kunde istället utackorderas till en fosterfamilj. Den biologiska och lagstadgade försörjande rollen för familjen som institution hade då fallerat.

¹³⁸ Fvst protokoll 1860-08-15 § 1. VSA.

¹³⁹ Ärendet passerade genom protokollen under 1863. Fvst protokoll 1863-01-08 § 1 noterade att hustru Ståhl friades från anklagelserna. Men redan i nästa möte 1863-02-05 § 11 återkom en rapport om misshandel. Fvst ordf. beslutade skriva till fru Eva Schenström på Bysingsbergs gård för att informera sig. I protokollet 1863-03-05 § 3 noterades fru Schenströms svar, som gick ut på att hustru Ståhl inte på något sätt hade vanvårdat flickan, som istället befanns vara glad, livlig och välnärd. Det skulle vara avundsjuka grannar som anmält. Fvst beslutade låta flickan vara kvar i hustru Ståhls vård. En sista notering gjordes 1863-10-01 § 2, då fvst beslutade godkänna hustru Ståhls önskan om att bli entledigad från vården av flickan. Det finns inga noteringar om motivet. VSA.

¹⁴⁰ Fvst protokoll 1864-03-03 § 9. VSA. Det är ett något märkligt ärende. Fvst fann att klagomålen var grundade och agerade genast med att flytta flickan till fattighuset. När protokollet skrevs i mars hade hon redan fått en anställning, hos Inspektoren och hans hustru vid Tidö Gård. Fosterföräldrarna, statkarlen Anders Larsson och hans hustru fräntogs vården och skulle inställa sig att svara i tinget. De skulle därtill betala tillbaka icke upplupet förskott på fosterlönen. Men herrskapet Larsson hade samtidigt också en 3-årig gosse som fosterbarn, och önskade bli entledigad från vården av honom när nu Ida Augusta inte fick vara kvar. Fvst erbjöd då två alternativ. Antingen kunde gossen genast återlämnas till fattigvården, om Larssons kunde betala tillbaka vad de fått ut i förskott på fosterlönen. Eller så kunde gossen behållas i deras vård till dess att fosterlönen löpte ut den 15 juni, dvs i ytterligare 3 månader. Här förundras betraktaren över fvst ambivalens om herrskapet Larssons duglighet i vårdnadsfrågan. Rimligen äventyras gossens väl och ve när fvst av kortsiktiga ekonomiskäl öppnar för status quo. Fvst protokoll visar inga noteringar om hur det kom att gå till.

¹⁴¹ Fvst protokoll den 30 mars 1868 § 12. VSA. Protokollet innehåller anteckning om återkrav på KB Västmanland med 40 öre vardera per dag för tiden 17 till 23 mars då de vistats på arbetshuset. Anders Fryxell berättade 1837 att de fattiga i de nordligaste värmlandssocknarna i själva verket försörjdes genom tiggeri. Fram på vintern när den obetydliga korn- och potatisskörden var förtärd, gav sig kvinnor och barn ut på tiggervandringar till de sydligare socknarna. Cit. i Montgomery 1951(1934), s. 45. Det går att dra slutsatsen att nöden under 1830-talet, i den tidigare generationen, ännu stod kvar.

Familjen får träda tillbaka för det överordnade samhällets omsorg om barnet, och försörjningen tas över av samhället. Men fattigvårdsstyrelsen kunde också företräda en mer pragmatisk uppfattning. När en moder 'befriats' från sitt barn skulle hon därigenom utan hinder kunna träda in på arbetsmarknaden igen.¹⁴² Se här att fattigvårdsdirektionen¹⁴³ vid sammanträdet den 5 januari 1860 beslutade att bevilja

tvänne middagsmål om dagen, att förtäras på fattigvårdshuset, åt arbetsskarlen Lindholms tvänne barn, vilka tidtals med bettlande besvärat stadens invånare, och som detta oskick härledde sig ifrån modrens vårdslöshet samt oordentliga och lastbara lefnadssätt, anmodades och åtog sig sekreteraren och distrikt-chefen, att i anledning därpå meddela henne tjenliga föreställningar samt uppmana henne att beflita sig om en noggrannare vård i afseende på sina barn, skolandet det åt dem beviljade understödet endast tills vidare fortfara.¹⁴⁴

Citatet visar att fattigvårdsdirektionen tagit över ansvaret för barnen. Barnen utgjorde de primära och 'värdiga' understödstagarna. Men dessutom ville man försäkra sig om fostran av den oordentliga modern, när två ledamöter ålades att meddela 'tjenliga föreställningar' till henne, och genom att sätta en 'tillsvidare' tidsgräns för understödet. Beslutet var repressivt; modern undantas från det understöd som kom barnen till del. Det ansluter till en paternalistisk föreställning om pauperisering. Med alltför frikostigt understöd skulle mottagaren kunna slå sig till ro, och inte framgent sträva efter att försörja sig själv.¹⁴⁵ I det följande relateras ett ärende från 1860. Två kvinnor kom till sammanträdet i januari. Citatet visar hur ett barn omhändertogs av samhället och genast utackorderades när modern fallerade. Modern hade redan blivit varnad två gånger och skulle egentligen dömas till allmänt arbete på annan ort. Men distriktschefen anmälde inte henne till KB just då. Han kanske kände hennes förhållanden och trodde på hennes förändring till det bättre.

Statkarlen Gust. Erik Ernströms hustru företrädde i nämnden och yttrade 'att hon av okristlig (sic) ömhet i sin vård redan 8 dagar före Jul i sin vård tagit Enkan Fernströms ¾ år gamla Son, hvilken då befunnits full af ohyra och för öfrigt i den mest vanvårdade belägenhet'. Nämnden fortsatte 'I anledning härpå och då Hustru Ernström förklarade sig villig att fortfarande vårda ifrågakvarande barn samt då distriktschefen ansåg henne vara så qualificerad att denna vård kunde till henne anförtrös, beslöts att i och för densamma ett underhåll af 1 Rdr 75 öre Rmt i veckan skulle för en månad till ofvanbemälda Hustru utbetalas samt därefter 1 Rdr 50 öre i veckan till barnet fyllt ett år. Vidkommande barnets moder Enkan Fernström, hvilken äfven nu hade inställt sig gjordes uppmärksam på att hon blifvit tillräckligt varnad för att vara mogen att dömas till allmänt arbete, dock uppå distriktschefens hemställan samt såsom sista varningsgrad och yttersta försök att återföra henne till ett ordentligt lefverne, beslöts att hon skulle intagas på arbetshuset, att der vistas såväl natt som dag äfvensom att hennes äldre utpensionerade

¹⁴² Fvst 1870-11-03 § 14. VSA. Pigan Sofia Albertina Lindholm hade fått sin 4-åriga dotter utackorderad hos Olof Andersson i Hallstaberget, Björkstas socken. Fvst bekostade vården, och motiveringen lød: "...på det att möjlighet såmedelst måtte beredas modren att åter förskaffa sig laga tjenst."

¹⁴³ Benämningen var fattigvårdsdirektion. När kommunreformen infördes 1863 ändrades namnet till fattigvårdsstyrelse.

¹⁴⁴ Fvst protokoll den 5 januari 1860 § 2 mom. 10. VSA.

¹⁴⁵ Den repressiva behandlingen av de fattiga har sin grund i Malthus teori och är till sin art väsensskild från den humanitära synen på de fattiga, som växte fram under industrialiseringen. Jämför Sjögren 1997, ss. 20-21.

Son, som olofligen bortgått ifrån sina fosterföräldrar skulle åtfölja modern dit tills han blefve till dem åter öfverlämnad.¹⁴⁶

En ensam och fattig mamma kunde alltså fräntas sitt barn för att istället se det omhändertas av en fosterfamilj. Fattigvården undersökte och godkände fosterföräldrarna. Ett vårdnadskontrakt sattes upp. Det utgick någon form av vårdnadsersättning, som på årsbasis och för något större barn varierade mellan 40 och 50 Riksdaler Riksmünt. Ersättningen var beroende på barnets ålder och det eventuella gagn – det vill säga arbetsinsats – som barnet kunde komma till i fosterföräldrarnas hushåll.

Barnet kunde växa upp hos andra, kanske geografiskt inom räckhåll för modern. I ett nytt äktenskap kunde hon ibland återvinna vården av barnet. En rättighet var det inte, eftersom beslutet kunde villkoras av hennesandel, det vill säga livsstil, och därmed förknippade ekonomiska förhållanden.¹⁴⁷

När barnet nått fram till nattvardsskolan betraktades han eller hon som vuxen. Det kunde föranleda fattigvårdsstyrelsen till beslut om att "utspisning å arbetshuset för gossarna S. skulle upphöra sedan den äldre gossen numera genomgått nattvardsskola och modern hade förmåga att sjelf försörja den andra sonen".¹⁴⁸ Det finns inget noterat om huruvida den äldre gossen redan hade egen inkomst eller tillhörde annat hushåll än moderns. Modern skulle alltså med en blandning av bävan och lycka över gossens inträde i vuxenåldern se att hennes eget livsöde stod att förändras.

Tiggeri

Tiggeriet betraktades genom tiderna som ett erkänt men ibland olagligt försörjningssätt. Det kom till en tiggareordning 1642, som i grunddrag kvarstod under hela 1700-talet. En oroväckande tillväxt av de obesuttna klasserna hade sedan börjat märkas i de första decennierna av 1800-talet, med bland annat landsbygdsproletariatet (jämför Sundbärg i avsnittet Folkökning).

Att tigga, eller bettla blev förbjudet i fattigvårdsförordningen 1847. I förordningen 1871 handlar paragraferna 38-45 om bettleriet och dess sanktioner. Den vuxne bettlaren skulle anmälas till fattigvårdsstyrelsen för att varnas. Utsocknes tiggare skulle inställas hos stadsfiskalen och KB. Minderårigas bettlande fick stor uppmärksamhet. Skulle barnet ha bettlat med tillåtelse eller på

¹⁴⁶ Fvst protokoll den 5 januari 1860 § 3. VSA. Vid tiden är hustrun vanligtvis inte namngiven. Hon ansågs tillräckligt identifierad som hustru till statkarlen. En änka är fallen efter någon identifierad äkta man. Det fick räcka.

¹⁴⁷ Fvst protokoll 1866-09-06 § 1 visar en framgång för den biologiska modern. Hon framträdde vid fattigvårdsstyrelsens årliga mönstring av fosterbarnen. Mönstringen gav möjlighet att där på en och samma gång träffa berörda parter – mor, fostermor, son och fattigvårdsstyrelsens ledamöter. Eftersom hon ingått äktenskap kunde hennes son Carl August Strömberg lämnas tillbaka i hennes vård. Protokollet noterar att fattigvårdsstyrelsen ansåg att föräldrarna var i sådana omständigheter att barnet kunde få underhåll och vård hos dem. VSA.

¹⁴⁸ Fvst protokoll 1866-06-07 § 12. VSA.

befallning av vårdnadshavaren skulle denne varnas.¹⁴⁹ I annat fall skulle barnet varnas, och vid ohörsamhet rättas med aga.

Trots förbuden hade fattigvården i Västerås, som i andra städer, att handskas med tiggande barn och vuxna. Fattigvårdsstyrelsen i Västerås fann 1860 att tiggeriet hade ökat i staden och uppdrog år sekreteraren att införa en annons i VLT, riktad till husbönder och matmödrar om att inte befrämja tiggeriet. En ny kungörelse om förbud mot tiggeri togs in i Länstidningen VLT i april 1867.¹⁵⁰ I november det året hade det hunnit bli besvärligt. Staden beslutade att mot billigt pris tillhandahålla behövande fattiga med ärtsoppa för 9 öre, grynvälling för 7 öre, eller köttssoppa för 8 öre. De bättre ställda stadsborna kunde få köpa matpolletter för 9 öre, för att dela ut bland de fattiga.¹⁵¹

Till julen 1867 hade medlidandet växt bland de enskilda stadsborna. Åtskilliga önskade veta vilka som hade det sämst ställt i staden, för att kunna hjälpa till, och cheferna för de 10 fattigvårdsdistrikten fick i uppdrag att ta fram sådana namnlistor. Man skulle sedan turvis bespisa de fattiga i sina enskilda hem. En av fattigvårdsstyrelsens egna åtgärder riktade sig också till barnen. De som hade erhållit mat på fattighuset under skolgången på hösten skulle få fortsätta bispisningen även under mellanterminen, på grund av den arbetslöshet som många föräldrar var betryckta av.¹⁵²

Inte bara stadens egna fattiga hade det svårt. Några av de nödlidande kom vandrande till Västerås och hade på vägen livnärt sig på små allmosor de fått. Flera noteringar finns i fattigvårdens protokoll om "fremmande" nödlidande som fått hjälp. Från 1868 kan noteras att apotekaren ålades att anteckna på receptet vilket fattigvårdssamhälle den sjuke tillhörde. Apotekaren skulle sedan månatligen rapportera detta till fattigvårdsstyrelsen.¹⁵³ På så vis underlättades återkraven på individernas rätta hemortskommuner.

Nödåren 1867 och 1868 måste det göras större kollektiva insatser. Ett kraftigt regeringsinitiativ i november 1867 anbefallde via KB Sveriges kommuner att "...vidtaga erforderliga åtgärder för anskaffande af spannmål till utsäde och bröd, samt arbetsförtjänst för behöfvande".¹⁵⁴ Nödhjälpsarbetena kunde bestå i huggning och krossning av sten till gator och torg, som i Västerås till rådhusstorget och till hamnanläggningen där Svartån utmynnade i Mälaren.¹⁵⁵

Stadens fattiga, boende eller främmande, var så talrika 1868 att sysslomannen hade inrättat ett soppkök utanför fattighuset och där portionerat ut till de köande fattiga. Han hade även sedan hösten

¹⁴⁹ Fvst protokoll 1873-04-03 § 11. VSA. Arbetskarlen E. varnades på grund av sonens bettlande i staden, varjämte beslöts att mannen och hustrun och gossen skulle varnas gemensamt inför fattigvårdsstyrelsens ordförande och distriktschefen samt underrättas om ansvaret för fortsatt bettlande.

¹⁵⁰ Fvst protokoll 1860-04-05 § 12. Fvst protokoll 1867-04-02 § 10. VSA

¹⁵¹ Fvst protokoll 1867-11-29 § 4. VSA. Priset på en tallrik soppa skulle motsvara c. 5 kr idag. Källa: KPI 2016=4623/KPI 1867=85,9.

¹⁵² Fvst protokoll 1867-12-23 §§ 1-2. VSA.

¹⁵³ Fvst protokoll 1868-09-14 § 4. VSA.

¹⁵⁴ Kungligt Brev den 19 november 1867 (civildepartementet). Men Jordansson konstaterar på ss. 173-174 att stadsfullmäktige i Göteborg avlog landshövdingens påbud om offentliga åtgärder.

¹⁵⁵ I februari 1868 ansökte skräddaren Hedström om hjälp. Kanske hade han svårt att få beställningar om hans kundkrets också var fattig. Fvst avlog penninghjälp. Skräddaren anvisades istället arbete med stenhuggning nere vid sjön. Fvst protokoll 1868-02-06 § 9. VSA.

1867 låtit förmåla spannmål och delat ut mjölet.¹⁵⁶ Protokollen nämner inga detaljer. En indikation på utspisningens omfattning kan fås när protokollet visar att både sysslomannen och kokfrun fick var sin gratifikation i avseende på det extra arbetet.¹⁵⁷ Måltiderna har sannolikt hållit tillbaka krav som eljest skulle sätta andra spår i fattigvårdens budget. Budgeten var förstärkt under nödåren, som synes i Tabell 4.

Sådana kollektiva humanitära åtgärder i Västerås står nära nog utan parallell under uppsatsens tjugo år.¹⁵⁸ Men när det gäller slutet av 1860-talet finns analogier utanför Västerås. En kokinrättning som naturaunderstöd inrättades vid Allmänna Försörjningsinrättningen och Arbetsinrättningen i Stockholm. Även i Karlskrona utspisades fattiga utanför fattigvårdsinrättningen. Särskilt betydelsefull var bespisningen där åren 1866–1868.¹⁵⁹

Sannolikt kunde tiggeriet i tysthet tolereras av samhället. I praktiken var det ett uttryck för den fattiges självhjälp, innan han lades institutionen till last.¹⁶⁰ Samhällets understöd till den fattige skulle hålla tiggeriet borta. Under slutet av 1860-talet kunde fattigvårdsförordningens förbud mot och straff för tiggeri ännu mindre än tidigare upprätthållas.¹⁶¹ Kanske snarare än medömkan fanns det en grund i kostnaderna för transporten av tiggaren till KB, länsstyrelsen. Tiggarens hemort – försörjningsorten – kunde åläggas att betala, men endast om den försummat att ta erforderlig vård om honom. Det var nära nog omöjligt att bevisa. Allmosan var billigare än transportkostnaden, i varje fall om man inte bodde i närheten av residensstaden, säger Berggren & Nilsson:

Västmanlands länsstyrelse hävdade i ett remissyttrande 1869 att tiggare greps i väsentligt större utsträckning i närheten av Västerås än i länets övriga delar. Som orsak uppgavs att kronobetjante såg mellan fingrarna av fruktan för transportkostnader för statsverket. Samma argument kunde alltså gälla för dem som för kommunalmännen.¹⁶²

Theresa Johnsson kompletterar den bilden. Redan på 1830-talet skedde den största delen av införpassningar till slottshäktet i Västerås från häraden i residensstadens absoluta närhet. Det kan tillskrivas ordningsmaktens högre effektivitet i staden men också den geografiska närheten till KB på Slottet i Västerås.¹⁶³

¹⁵⁶ Fvst protokoll 1868-09-14 § 13. VSA.

¹⁵⁷ Sysslomannen fick 80 Rdr Rmt och kokerskan enkefru Enström fick 20 Rdr Rmt i gratifikation. Källa: fvst protokoll den 14 september 1868 § 13. VSA. Jämför med att årslönen för en dräng kunde utgöra 120 Rdr Rmt plus fritt vivre hos husbonden.

¹⁵⁸ Nära nog utan parallell. I avsnittet Arbetslöshet vs laga försvar visas på den kollektiva utspisningen avutsocknes arbetssökande. Fvst protokoll den 6 mars 1879 § 6. VSA.

¹⁵⁹ Hansson-Preusler, 1962, s. 140.

¹⁶⁰ Ett talande exempel utgör stfm protokoll 1879-03-17 som på hemställen av magistraten beordrade 'mat och dricka' till kringvandrande personer. Fvst protokoll 1879-05-01 § 1 noterade att fattighuset hade utdelat 17 matportioner "åt sådana behövande hvilka ej kunde hänföras till bettlare". VSA. Stfm, magistrat och fvst ansåg tydligen att här var det fråga om arbetssökandes försök till självhjälp. Se ursprunget relaterat under avsnittet Arbetslöshet vs laga försvar på sidan 57. VSA.

¹⁶¹ Nilsson 1965, s. 60.

¹⁶² Nilsson 1965, s. 21, fotnot 2.

¹⁶³ Johnsson 2016, kapitel 3.7.1, ss. 241-247, särskilt s.245.

Det skulle behövas en särskild uppsats för att beskriva tiggeriet. Det var en nedärvd företeelse sedan sekler, och bestående även under min undersökningsperiod. Förändringar hade inträtt, dels via förordningarnas skiftande rättighetsbegrepp för de fattiga, dels när folkökningen och den industriella omvandlingen ökade de utsattas numerär. Uppsatsen stannar likväl i den iakttagelsen, och följer inte vidare den lokala historien om tiggeriet.

Arbetslöshet vs laga försvar

Det gällde för samhället att hantera fenomenet arbetslöshet samtidigt som lagstiftningen krävde den enskilde på årstjänst som laga försvar.¹⁶⁴ Arhur Montgomery har kallat det ett osäkerhetstillstånd. Theresa Johnsson uppfattade att “[l]egostadgor, tjänstetvång, hinder för fysisk rörlighet, förbud mot tiggeri och en restriktiv fattigvård syftade till att kringskära de löneberoendes frihet och handlingsutrymme, och de bör ses som delar av en och samma politik.”¹⁶⁵ Låt vara att betoningen i hennes avhandling ligger på 1830-talet. Men det blev ännu svårare för den obesuttna en generation senare, när arbetslösheten blev ett vanligare begrepp under industrialiseringen. Efterfrågan på industrins produkter varierade med konjunkturerna. Det fick genomslag på tidens industri som fortfarande var arbetsintensiv. Därtill låg en säsongsvis variation i efterfrågan på arbetskraft överlagrad inom sågverksindustrin, järnvägsutbyggnaden och allt mer inom jordbruket. Utbudet på arbetskraft var stort. Tanken går till demografen Sundbärg som pekade på det stora födelseöverskottet 1815-1830 och dess följdverkningar (se under avsnittet Folkökning i Kapitel 2). I uppsatsens tidsperiod stod denna kohort beredd, i arbetsför och produktiv ålder, om bara arbete kunde uppbringas.

Arbetslösheten och dess följdverkningar måste ännu så länge hanteras lokalt i det dagliga arbetet. Här stod valet mellan en arbetsmetodik som antingen följde förordningen och reglementet, eller som följde lokala riktlinjer utformade efter tidens skiftande förhållanden. Redan den tidigare forskningen visar att fattigvårdens arbetsmetodik kunde variera mellan städerna. Uppsatsen ska här nedan relatera ett exempel på handläggningen av ett kollektiv bestående av arbetssökare.

Till Västerås, kanske på vägen mot Stockholm, vandrade utsocknes arbetssökande. På våren 1879 uppmärksammade stadens styrande att främmande personer rörde sig i staden. Det ledde till en skrivelse från magistraten till stadsfullmäktige, med förslag på vissa hjälpinsatser för dem. Hjälpens skulle kopplas till vissa villkor. Det var ett lokalt initiativ som ville införa en praktisk tolkning av

¹⁶⁴ Lagstiftningen bestod av Fattigvårdsförordningen SFS 1871:33 och Kongl. Stadgan angående försvarslöse och till allmänt arbete förfallne personer af den 29 Maj 1846. År 1885 tillkom Lag angående lösdriverares behandling (SFS 1885:27), lösdriverilagen.

¹⁶⁵ Johnsson 2016, ss. 485-486.

fattigvårdsförordningen. Skrivelsen inkluderar dessutom en hänvisning till den besvärliga industrikonjunkturen.¹⁶⁶

Till stadsfullmäktige i Westerås

Under sednaste veckorna har en större mängd i synnerhet fabriks- och handtverksarbetare från andra orter, under fåfängt sökande af arbetsförtjänst besökt staden och utan utan medel till livsuppehälle, måst sådant sig bereda med anlitande af medmenniskors barmhärtighet. Wisseligen äro i fattigvårdsstadgan föreskrifter meddelade i förfaringssättet i afseende å dem som stryka omkring för att öfva bettlande, men oriktigt vore att hänföra alla förenämnda arbetare till kategorien af sådana kringstrykande bettlare, som dessa föreskrifter afse. Med hänsyn hufvudsakligen till sådana kringvandrande arbetare, som ej enligt 40 § mom.2 i fattigvårdsförordningen den 9 juni 1871, kunna såsom bettlare egentligen behandlas, synes under förhoppning att det svåra betryck, vharaf industrien för närvarande lider, må hafva en snar öfvergång, någon åtgärd från kommunens sida kunna och böra vidtagas, till beredande af någon tillfällig hjälp för dessa kringvandrande behöfvande arbetare på det att enskilda samhällsmedlemmar ej må behöfva träda emellan.

Derföre vill Magistraten härmed föreslå att Stadsfullmäktige låta på Kommunens bekostnad enhvar sådan vandringsman mot polett från Polis Waktkontoret tillsvidare erhålla vid stadens fattigvårdshus ett mål, helst varm mat emot förpligtelse att derefter från staden sig begifva.

På Magistratens vägnar: E. W. Abenius

Fattigvårdsstyrelsen hade fått del av borgmästarens skrivelse, som lästes upp vid sammanträdet den 6 mars 1879. Den ledde till en diskussion på sammanträdet och resulterade i beslut om ett besvärstytrande till stadsfullmäktige. Fattigvårdsstyrelsen tog avstånd från borgmästarens skrivning. Den kunde förstås tolkas som kritik: Magistratens initiativ om utspisning placerade fattigvårdsstyrelsens laissez-faire i dålig dager. För att värna om sin domän tog man till ansvaret för budgeten. Men försvaret inför Stadsfullmäktige var långsökt.

Efter öfverläggning härom ansågs, enär fattigvårdsstyrelsen har sig bekant, dels att kringvandrande handverkare af respektive yrkesidkare i staden vanligen erhålla någon hjälp, dels ock att det skulle bliva omöjligt att i praktiken genomföra det afsedda skiljandet af kringvandrande arbetslösa arbetare från bettlare, härföre att det i fattigvårdsstadgan §§ 38 och 40 mom. 2 samt det vore att befara, det ryktet om en sådan gratis bespisning skulle från kringliggande orter hitlocka åtskilligt fattigt folk, att det gjorda förslaget ej borde till någon åtgärd föranleda. ---¹⁶⁷

Fattigvårdsstyrelsens besvär över gratisbespisningen fick inte helt avsedd effekt. Men Stadsfullmäktige tillät sig någon kompromiss. Det var inte nödvändigt med varm mat. Fattighuset beordrades att tillhandahålla "kallmat jemte dricka åt sådana kringvandrande personer, hvilka ej kunde hänföras till egentliga bettlare". Ett system med polletter skulle användas, och fortgå till den 1 maj påföljande år (1880). Den bespisade skulle sedan ha skyldighet att lämna staden.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Uttrycket "det svåra betryck vharaf industrien för närvarande lider" bekräftar osökt de ekonomiska nedgångar som Schön och Edvinsson forskat om. Se avsnittet om Fattigvårdens ekonomiska realiteter på sidan 21.

¹⁶⁷ Fvst protokoll den 6 mars 1879 § 6. VSA.

¹⁶⁸ Fvst protokoll den 26 mars 1879 § 1. VSA.

Det finns en epilog. Fattigvårdsstyrelsen meddelade att från den 29 mars till den 30 april 1879 hade fattighuset utdelat matportioner till 17 behövande. Varje portion kostade 15 öre. Den sammanlagda kostnaden blev därför 2 kr 55 öre.¹⁶⁹

Exemplet visar på uppfattningen att de kringvandrande personerna ansågs ha en strävan till självhjälp, låt vara under "fåfängt sökande efter arbetsförtjänst". I det betryckta läget fick den kortsiktigare ekonomiska påföljden av understödet spela en underordnad roll. Även juridiken tonades ned - sannolikt utfärdades inga order om att gripa de hjälpbehövande för brist på laga försvar. Fattigvårdens protokoll visar inga sådana noteringar.

Välgörenhet och filantropi

Uppsatsen har så här långt behandlat den institutionella fattigvården i Västerås. I det här avsnittet ska uppsatsen skildra hur välgörenhet och filantropi kom till synes i staden. Först ska något ses på landet i stort. Lagstiftningens intentioner om fattigvård kunde nämligen kompletteras av den frivilliga välgörenheten och filantropin som utövades av enskilda personer och organisationer. Variationerna i förekomsten och utövandet av filantropin var vida inom landet och mellan landskommun och stad. De kunde alla utgöra värdefulla utövare av fattigvård. Väl att märka verkade de vid sidan av staten och kommunen.¹⁷⁰

Välgörenheten kunde utövas av associationer, i dagligt tal "sällskap". Några var frikyrkliga eller borgerliga, där nykterhetsrörelsen var stark, och läse- och folkbildningssällskap och -cirklar. De arbetade för att hjälpa tillsammans med institutioner som exempelvis sjuk-, pensions- och begravningskassor. Det finns några kvar ännu idag. De inkluderar Röda korset, Frälsningsarmén, Svenska kyrkan, frikyrkor och samfund, i Stockholm Stadsmissionen. För vissa grupper fanns också skrånas och andra korporationers understödsverksamhet, kanske störst av dem den begynnande Kooperationen.¹⁷¹ I något senare tid uppstod arbetarfolkrörelser som inte bara hjälpte sina medlemmar ekonomiskt, utan också gav hopp om att andligen lyfta åtminstone den industriella arbetarklassen.¹⁷² Därtill fanns andra av mindre eller lokal och kanske tillfällig natur. Alla dessa organisationer har redan sin egen historia och förtjänar den, men de lämnas utanför min framställning.

Fattigvårdens protokoll i Västerås förmedlar bara något enstaka ärende där organiserad välgörenhet spelat en roll. Det fanns däremot enskilda donationer och fonder. Theofil Öberg listar åtta donationer som avsåg understöd till de fattiga, med början i rådman Abraham Hülphers och hans hustrus fond

¹⁶⁹ Fvst protokoll den 1 maj 1879. VSA. I protokollet noteras matportionernas innehåll. De var relativt generösa.

¹⁷⁰ Engberg 2005 har iakttagit att organiserad välgörenhet eller filantropi saknades i landskommunen Skellefteå under den tid hon skildrar, 1830-1875. Det är rimligt att fattigvårdens praktiker tedde sig olika över olika regioner. Skillnaden mellan stad och land i samma region är mer frapperande.

¹⁷¹ Montgomery 1951 (1934), ss. 189-190 berättar om skråna att Geijer hyste förhoppningar om "att de gamla tvångskorporationerna skulle ersättas av fria associationer – så att skrånas organiserade självhjälp inte skulle upphöra".

¹⁷² NE nr 20, s.43 menar att den framväxande arbetarrörelsen var kritisk till välgörenhet och såg stöd och hjälp till utsatta som rättigheter, inte gåvor.

som tillkom redan 1763. Till den explicita kategorin *pauvres honteux* kan föras en donation från 1866 som till ändamålet hade "Pensioner till fattiga fruntimmer av så kallade *pauvres honteux*".¹⁷³ De andra sju avsåg understöd till allmänt fattiga personer, där förvaltningen sköttes av fattigvårdsstyrelsen. De fattiga barnen kunde därtill få del av ytterligare sex donationer som avsåg uppfostran och undervisning, att i de flesta fall förvaltas av Folkskolestyrelsen.

Det fanns emellertid flera välgörenhetsfonder som Öberg inte nämner.¹⁷⁴ Störst är den Schenströmska Barnhusfonden från 1777, som på gården No. 37 i Västerås norra kvarter "underhöll, beklädde och undervisade" barn där på gården. Verksamheten på gården omvandlades senare till extramural hjälp. Hela 54 barn fick 1859 årligt kontant underhåll till föräldrar och fosterföräldrar ur fonden, till dess att barnet fyllt femton år. Här fanns också pastor G. M. Bohmans fond "för understöd och uppfostran af några medellösa barn i Westerås, hvilka egnade sig åt studier och derutinnan ådagalade flit och utmärktare fallenhet". Det fanns därtill fonder som riktade sig till underhåll av änkor efter präster, borgare och civila tjänstemän, till änkor och oförsörjda barn efter burskapsägande personer, eller till änkor efter "i fattigdom afidne Underofficerare, Korpraler och Soldater af Kongl. Westmanlands Regemente".¹⁷⁵

Hedenborg & Kvarnström menar att "filantropin blev en väg för de högre samhällsklassernas kvinnor för tillträde till det nya offentliga rummet, samtidigt som hotet från underklassen kunde desarmeras."¹⁷⁶ Jordansson anför liknande tankegångar: "I 1800-talets borgerliga samhälle var detta inte på något sätt ifrågasatt utan tvärtom den givna utgångspunkten---" och går vidare till att urskilja kvinnlig välgörenhet som en egen kategori.¹⁷⁷

De högre samhällsklassernas kvinnor i Västerås vid den här tiden kom ur den ekonomiskt ledande samhällsgruppen, nämligen handelsmännen, som tillsammans med den andra betydande förmögenhetsgruppen, ämbetsmännen, ägde 50 procent av fastigheter, jord och bostad och av stadens samlade tillgångar.¹⁷⁸ Det var här som rekryteringen gjordes till den frivilliga välgörenheten.

Ett exempel på enskild insats utgör doktorinnan Vougtts fond från 1865 som erbjöd ett pensionsrum, vars innehavare fattigvårdsstyrelsen valde ut bland stadens sökande kvinnliga *pauvres*

¹⁷³ Öberg 1948, ss. 1131-1132.

¹⁷⁴ Det fanns en stor flora av fonder. Landshövdingens femårsberättelse 1876-1880 räknar upp 78 olika fonder och fromma stiftelser i Västerås stad. Källa: BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för åren 1876-1880. Westmanlands län, tabell 5, ss. 33-35. (urn:nbn:se:scb-bi-h0-7619_)

¹⁷⁵ Befallningshavandes femårsberättelser Västmanlands län 1856-1860 ss. 55-56.

¹⁷⁶ Hedenborg & Kvarnström 2013, s. 189.

¹⁷⁷ Jordansson 2002, ss. 12, 124-125. Hon finner att filantropi som begrepp hade en genusdimension. Det är en fortsättning av tankarna i hennes artikel i "Hur filantropen blir en kvinna: fattigvård och välgörenhet under 1800-talet", Historisk Tidskrift 1992:4, ss. 468-487.

¹⁷⁸ Montelius 1993, s. 659. Han definierar den vetenskapliga filantropin som hjälp till självhjälp och fostran av mottagarna till ansvarstagande samhällsmedborgare. Se också bilagan sidan 2 om den sociala indelningen.

honteux.¹⁷⁹ Noteringar om vakans i pensionsrummet syntes då och då i protokollen. Skaran sökande brukade räkna ett halvdussin kandidater. Donationen avlastade förstås fattigvårdens budget.

En annan enskild persons frivilliga insats, och ett tidigt exempel på ett axlat arbetsgivaransvar, framkommer i protokollet när tobaksfabrikören Axel Theodard Sundin 1879 ville utpensionera sin fabriksarbetare Carl Erik Malmgren på fattighuset. Han lovade att i så fall betala 100 kr. Fattigvårdsstyrelsen konstaterade Malmgrens bristande förmåga till självförsörjning och beslutade så.¹⁸⁰

Ett mer organiserat försök att hjälpa till utgör ärendet med fattighjonet, före handlanden B. Efter avslutad strafftid som försvarslös på Cellfängelset i Västerås noterade fattigvårdsstyrelsen i februari 1876 att "härvarande borgerliga pensionskassa" tilldelat B. 100 kronor. Pengarna skulle användas till att pensionera B., och skulle räcka till "icke allenast föda och vård, utan äfven nödig beklädnad." Han togs in på fattighuset och fick full försörjning.¹⁸¹

Men enskildas välgörenhet ansågs kunna störa det fostrande arbetet med understödstagarna.. Bankmannen J. W. Torngren menade i februari 1885 att det fanns "godhjärtade men oförståndiga människor [som] finna sin förnöjelse i ett pjunkigt almoseutdelande utan urskiljning".¹⁸² Det handlade förstås om samma målgrupper. Det goda syftet kunde anses leda bort från samhällets organiserade bana för individens självhjälp.

Donationernas ansamlade och mestadels slumrande kapital utgjorde en lockande källa till ränteinkomster för staden. Protokollen visar på en låneverksamhet, där delar av kapitalet i stadens donationsfonder kunde lånas ut till betrodda personer. Fattigvårdsstyrelsen gjorde en genomgång årsvis i januari/februari, då man bevakade säkerheternas godhet, och att den avtalade räntan följde konjunkturen. Säkerheterna förvarades i en låst kista och bestod av låntagarens revers med ansvarspåteckning av minst en borgensman, eller vid större lån inteckningar i gäldenärens egendom.¹⁸³

¹⁷⁹ Fvst protokoll 1865-06-17 § 1. VSA. Beata Vougt, född Langenberg, hade också generöst donerat 10 000 Rdr Rmt till fattigvården i ett gåvobrev.

¹⁸⁰ Fvst protokoll 1879-10-02 § 10. VSA.

¹⁸¹ Fvst protokoll 1876-02-03 § 10. VSA. Kanske tillhörde 'den borgerliga pensionskassan' handelsmännens skrå. F.ö. hade fattigvården i Västerås i B. en bångstyrig renegat som under uppsatstiden skulle uppträda 15 gånger, första gången 1861 och senast 1879, anklagad för lättjefullt och oordentligt levnadssätt. Pensionskassans pengar till trots hade B., som blev intagen på fattighuset i februari 1876, redan i april 1876 överlastat sig med starka drycker. Fvst skulle därför ånyo anmäla honom till KB med risk att hamna på Cellfängelset igen. Om det funnits någon debatt mellan pensionskassan och fvst i fallet B. är inte gott att veta. Dess välvilja kunde i varje fall inte få B. in på den smala vägen.

¹⁸² Stfm. kommittéutlåtande 1885. VSA. Om än cynisk hade Torngren erfarenhet, han hade verkat många år i fvst. Även Jordansson beskriver en viss antagonism mellan den frivilliga välgörenheten och den institutionella fattigvården i Göteborg. Det gällde uppfattningen om huruvida allmosor kunde försvåra för den institutionella fattigvården att organisera leda de fattiga in på den "smala vägen".

¹⁸³ I fvst protokoll den 7 februari 1878 § 3 framkommer en inventering av fattigvårdens säkerhetshandlingar. Bland betrodda låntagare var handlande, fabrikör, hemmansägare, medan borgensmännen var kamrerare, boktryckare och lantbrukare. Vid det här tillfället låg något över 16 000 Rdr Rmt ute till låns. Det äldsta lånet hade beviljats 1827, några andra 1843 respektive 1855, men omsatts under 1870-talet. VSA. Räntorna stod sannolikt i relation till årsmedeltalet för riksbankens diskonto (idag referensränta), som visade en nedåtgående trend från 6,00 % 1860 till 4,33 % 1880. Källa: SCB. Statistisk Årsbok 1916, tabell 149.

Det var betydande belopp som låg representerade i säkerhetskistan hos kassören. I genomgången av säkerhetshandlingarna i februari 1878 kom summeringen till 66075 kronor.¹⁸⁴

Den enskilde kunde bidra vid kollekten i kyrkorna till förmån för de fattiga, om han eller hon så ville. Men det utgjorde bara en liten biinkomst för fattigvården. För 1861 hade insamlats 57 Riksdaler 22 öre Riksmünt, vilket överlämnades till Drätselkammaren den 26 april 1862, "utgörande Bäckpenningar till Capitelfattiga, insamlade i stadens Domkyrka under år 1861".¹⁸⁵ Det motsvarade vid tiden ungefär värdet av understödet till en fattig mottagare under ett år.¹⁸⁶ Årets kyrkobesökare var väl huvudsakligen stadens borgare. Det ringa kollektbeloppet kodifierar borgerskapets njugga förhållande till det fattiga kollektivet, konträr till den kristna plikten att hysa medkänsla inför de sämre lottade. Även andra år under undersökningsperioden höll sig kollekten till blygsamma belopp.¹⁸⁷ En reflektion kan bli att borgaren i gemen kan tänkas ha velat hålla tillbaka penningen till kollektbössan eftersom han tyckte sig ha bidragit till de fattiga redan via skatterna.

En samlad välgörenhet kom förstås till synes under juletiden. Rutinen var den att fattigvårdsstyrelsen utlyste att julgävor, i penningar eller förnödenheter, kunde avlämnas till kassören på Rådhuset, några dagar före julafton. Herrar ledamöter, tillika distriktschefer skulle så genast fördela ut gåvorna till de behövande.¹⁸⁸

I fattigvårdens protokoll kunde det framkomma en vilja att direkt väga in en donation i ett fattigvårdsärende. På hösten 1876 konstaterade fattigvårdsstyrelsen att två utackorderade barn som uppbar 25 kronor i årligt donationsbelopp borde kunna utpensioneras till en motsvarande lägre summa, eftersom fosterföräldarna finge uppbära donationsbeloppet.¹⁸⁹ Men välgörenheten och filantropin var ändå nästan bara indirekt närvarande i fattigvårdens dagliga verksamhet. Donationernas verksamhet ägde rum vid sidan av fattigvården, och redovisades i andra källor, som i den Schenströmska Barnhusfonden och pastor Bomans fond som för övrigt bägge vänder sig till barnen. Men målgruppen barnen och hur deras omsorg skulle gestaltas stod högt på agendan även för institutionens verksamhet. Se mer om det i avsnittet om Barnomsorgen på sidan 51.

¹⁸⁴ Fvst protokoll 1878-02-07 § 3. VSA. Det motsvarar drygt 3,4 miljoner kronor idag. Omräkning enligt SCB:s KPI värden.

¹⁸⁵ Överlämningshandling i "Verifikationer och Protokoller till Westerås Stads Drätselkammare Räkenskap för År 1862 samt Hanterings-Kommiténs räkenskap för tiden från År 1854 till och med 1862." VSA. Bäckpen var benämningen på den skål där medlen insamlades.

¹⁸⁶ Lagerqvist & Nathorst-Böös 1997, s. 96. De anger att värdet av understöd 1860 till en fattig utgjorde 51 Riksdaler 65 öre Riksmünt per år. En dagsportion mat till en fattig kostade 25-36 (sic) öre riksmünt.

¹⁸⁷ Noteringar i Drätselkammarens huvudbok och Socialarkivet G1a och GIIa. Några nedslag utvisar 35:63 för 1866, 28:00 för 1870, 33:71 för 1872 och 37:17 för 1875. VSA.

¹⁸⁸ Ett exempel utgör noteringen i fvst protokoll 1877-01-04 § 4. Hela 778,50 hade samlats in till julen 1876. Det återstod till och med 66,75 som skulle sparas till nästa jul. VSA.

¹⁸⁹ Fvst protokoll 1876-09-01 § 12. Carl Conrad Jäderlund och Elin Augusta Sefvelin fick årligen 25 kr vardera ur den Schenströmska Barnhusfonden. Vid tillfället var de redan utackorderade, men fvst uppmärksammade saken i oträngt mål. VSA.

Fattigvårdens arbetsmetodik

Ett syfte med undersökningen var att identifiera hur fattigvårdsstyrelsens uppdrag organiserades och verkställdes i praktiken. I det här avsnittet redovisar uppsatsen med ett antal exempel hur arbetet gick till. Avsikten är att visa på en återkommande arbetsmetodik.

När fattigvårdsstyrelsen beslutade om understöd skulle det göras enligt en tolkning av fattigvårdsförordningarna 1853 respektive 1871. I Västerås utfärdades därtill lokala reglementen för fattigvården 1852 och 1873. Så långt de formella grunderna. Men tidens samhällsuppfattning innefattade också andra motiv för hjälp. Uppsatsen har funnit att understödet kunde tilldelas på egen grund i fattigvårdsstyrelsen. I stället för att åberopa en formell paragraf (och då närmast § 2 i Fattigvårdsförordningen 1871 som handlar om *andra fall* av understödstagare) tilldelades understöd av "bevekande skäl och ömmande omständigheter".¹⁹⁰ De formella grunderna fick till slut stå tillbaka för ett lokalt utformat och allmänt hållet omdöme om den enskilde understödstagarens situation. Understödet tillkom nämligen dem som uppfattades vara värdiga mottagare. De kan förstås med barnen, de ålderstigna, de sjuka eller vanföra. De har alla att göra med levnadslotten – de kunde inte styra över att de var fattiga. Men i fattigvårdens egen grund ryms tolkningar även om levnadssättet. Det fanns en kanske outtalad skötsamhets- och idealnorm för medborgarnasandel inom ramen för klass, genus, civilstånd, ålder och hälsa. Uppsatsen relaterar och kommenterar i detta avsnitt några betydande ärenden. Se också mer om Världiga och ovärldiga fattiga i nästa avsnitt på sidan 65.

Det blev avslag vintern 1868 på en ansökan om understöd, framförd av Maria Grönstedt i Westra Gården No. 124, "hvilken bor tillsammans med Arb. Öberg och av honom bör kunna pårekna hjälp för sig och deras gemensamma barn".¹⁹¹ Fattigvårdsstyrelsen hade istället förmedlat arbete åt hennes sambo. Därefter föranstaltade man strax om indrivning på lönen för Öberg, som blivit anvisad arbete i det pågående bygget av hamnen i Västerås. I sammanträdet den 20 januari 1868 uppdrogs nämligen åt hamndirektören att "innehålla 2/3 eller åtminstone 1/2 av arbetskarlen Öbergs lön, för att avstås åt fästekvinnan Maria Grönstedt och hennes barn".¹⁹² Hennes dotter Bernhardina "å fattighuset" beviljades nya kängor ett år senare, utan någon notering om Öbergs fallissemang med beaktning av flickans skodon.¹⁹³

Maria var en värdig mottagare, men hennes och andra individers ansökan avslogs "emedan styrelsen egde kännedom därom att sökandernes levnadsvillkor och förmåga att skaffa sig livsuppehållet voro sådana att fattigunderstöd icke skäligen borde för dem ifrågakomma, helst vederbörande Distriktschef ägde att, i händelse af verklig nöd, lemna tillfällig hjälp i penningar eller livsförnödenheter."

¹⁹⁰ Fvst protokoll den 7 januari 1864 § 3. VSA. Fvst formulering skulle få än mer realitet under nöden i slutet av sextiotalet.

¹⁹¹ Fvst protokoll den 2 januari 1868 § 9. VSA.

¹⁹² Fvst protokoll den 2 januari 1868 § 5. VSA.

¹⁹³ Fvst protokoll den 4 februari 1869 § 13. VSA.

Men reglementets bokstav och tidens ideologiska krav på individens självhjälp kunde emellanåt stå i konflikt med en mer humanitär uppfattning. Fattigvårdens handlande i exemplet nedan illustrerar den djupa sociala klyftan mellan fattigvårdsstyrelsen och arbetarfamiljen.

Arbetskarlen Carl Gustaf Eriksson befanns ha försummat sin familj med hustru och fem barn. Han var tydligen arbetsför, och kallades till fattigvårdsstyrelsens sammanträde den 3 oktober 1878. Där förelades han att nästa morgon kl. 7 fm. infinna sig hos Stadsbyggmästaren Blom vid stadens gård på Stora Torget.¹⁹⁴ Distriktschefen Wickman skulle uppbära lönen för att tillhandahålla den åt Erikssons hustru och barn. Det gick bra en tid, men till slut fick Eriksson eller möjligen stadsbyggmästaren nog. I juni nästa år (1879) noterades att Eriksson "uppehåller sig på landet", dock är han inte anträffad, och skulle så fort han anträffades varnas inför ordföranden och tvenne ledamöter "derför att han icke af sin arbetsförtjänst lemnar hvad till familjens underhåll oundgängligen erfordras".¹⁹⁵ Den 3 juli 1879 inställde sig hustru Eriksson och ansökte om hyreshjälp retroaktivt från 1 april samt något understöd för sina fem minderåriga barn "som går och tigger". Mannen befanns nu arbeta hos förre Riksdagsmannen Erik Andersson i Lundby, Badelunda socken, men "hade till familjens underhåll ej bidragit med mera än omkring 1,25 i veckan och den senaste veckan endast 50 öre". Fattigvårdsstyrelsen beviljade familjen 25 kronor i hyreshjälp för ett halvår, att uppbäras av hyresvärden Rådman Karlsson, och hänvisade i övrigt till distriktschefen J L Svanbeck.

Men det var inte slut här. Till fattigvårdsstyrelsens ordförande Rådman C. R. Ekelund hade inkommit klagomål om att barnen setts gå omkring i staden och tigga. Han kallade därför till sig hustru Eriksson och förmanade henne att upplysa barnen om det orätta och skadliga uti deras handlingssätt samt att allvarligen förmana dem för dylika förseelser.¹⁹⁶ Den 7 augusti var Eriksson anträffad och infann sig till fattigvårdsstyrelsens sammanträde. Han befanns oordentlig och varnades.¹⁹⁷ I september 1879 antecknades att han varit sjuk och inte kunnat arbeta. Fattigvårdsstyrelsen beslutade ändå att ordföranden skulle sätta Eriksson i arbete vid första tillfälle.¹⁹⁸

Ärendet med Eriksson åskådliggör Montgomerys åsikter om "fattigvårdens trånga synpunkter". Hustrun och de fem barnen måste försörjas. Fattigvårdens förordning och reglemente krävde att fattigvården måste träda emellan när Eriksson inte mäktade. Med Jordansson (se avsnittet om Fattigvården i andra städer) går det att tillföra en idéaspekt, den som handlar om att borgerskapet kunde skuldbelägga arbetarklassen för dess bristande egenansvar. Det fanns därtill en ekonomiskt betingad vilja hos fattigvårdsstyrelsen att fostra och leda tillbaka understödstagaren till normen, ett skötsamt levnadssätt med stadig arbetsförtjänst. Inte ens Erikssons på slutet noterade ohälsa upphävde fattigvårdsstyrelsens fostringsambition.

¹⁹⁴ Fvst protokoll den 3 oktober 1878 § 4. VSA.

¹⁹⁵ Fvst protokoll den 5 juni 1879 § 4. VSA.

¹⁹⁶ Fvst protokoll den 3 juli 1879 § 4. VSA. Hustru Eriksson förblir utan eget namn ärendet igenom.

¹⁹⁷ Fvst protokoll den 7 augusti 1879 § 4. VSA.

¹⁹⁸ Fvst protokoll den 4 september 1879 § 5. VSA.

Vid den fattiges ohälsa går det normalt att spåra mer medkänsla. Stadsläkaren rekommenderade att skräddarelärlingen Lundgren skulle dricka brunn i Sättra, vilket fattigvårdsstyrelsen beviljade.¹⁹⁹ Legosängsavgifter på lasarettet ersattes utan prut, men fattigvårdsstyrelsen bevakade också att de skulle vederbörligen återfordras av den sjukes hemortskommun.²⁰⁰ Arbetskarlens C. hustru företrädde i fattigvårdsstyrelsen och anhöll om ersättning för legosängsavgiften för den 4-åriga dottern som vårdats på lasarettet. Det beviljades med 3 Rdr 75 öre. Inget namn finns antecknat på den sökande och i situationen företagsamma kvinnan. Det är samtidigt ett uttryck för samhällsordningen. Hon var befunden värdig, men hennes och barnets existens och situation var i dåtiden nöjaktigt legitimerade som hustru till någon.²⁰¹

Naturligtvis var en kombination av avvikelser från normen extra graverande. En arbetslös men arbetsför gift mansperson började bli riskbelastad sett ur perspektivet värdig-ovärdig fattig. Han hade försörjningsansvar och måste skaffa årstjänst och försörja sin familj. Efter två varningar av fattigvårdsstyrelsen kunde det följa en anmälan till KB som försvarlös för den som inte lyckats skaffa arbete.²⁰² Men en förändrad metodik kan iakttas när fattigvården tar hänsyn till arbetsmarknaden, som ändå hade börjat förändras i slutet av undersökningsperioden. När en individ var utan tjänst kom allt oftare frågan om det funnits laga försvar i form av årsarbete att tillgå eller inte. Sådana belägenheter hade bäring på fattigvårdens klientel. I undersökningen finns sålunda exempel på att fattigvårdens ordförande hade avstått från anmälan till KB även efter den andra varningen. Sannolikt fanns då hopp om individens snara rehabilitering.

Värdiga och ovärdiga fattiga

Begreppet värdiga och ovärdiga fattiga ska ses mot bakgrund av ett skötsamhetsideal. En respektabel individ eller familj hade det snyggt och ordnat hemma när fattigvården kom på inspektion. De var värdiga fattiga. Motsatsen går att föreställa sig: de ovärdiga männen belastades med begrepp som arbetsovillighet, supighet, lättja, försumlighet att försörja hustru och barn, uppstudsighet.

¹⁹⁹ Fvst protokoll den 7 maj 1868 § 2. VSA. I det tidigare protokollet den 30 mars 1868 § 15 framgår att en höftsjukdom tvingat Lundgren till lasarettsvård i hela 9 månader. Det finns 10 noteringar i protokollen om beviljade brunnkurer, de flesta på 1870-talet.

²⁰⁰ Fvst protokoll den 2 januari 1868 § 5. VSA.

²⁰¹ Fvst protokoll den 7 juni 1866, § 13. VSA.

²⁰² Men även oordentliga kvinnor förekommer i protokollen. Fvst protokoll den 5 januari 1860 § 5 noterade att "före detta pigan Carolina Forsman, sedan hon blivit tvänne gånger i behörig ordning varnad, skulle hos Konungens Befallningshavande anmälas till den behandling Kongl. Kungörelsen den 13 juli 1853 stadgar". Det kunde leda till intagning på länsfängelset eller i arbetsinrättning, exempelvis Centralfängelset på Norrmalm i Stockholm. VSA.

Kvinnor bedömdes efter föreställningar om sedlighet, moderskap och arbetsamhet. De belastades kanske främst om de misskött sina barn.²⁰³ En ogift mor ägde inte rätt civilstånd och bemöttes med initial misstro, kanske en presumering om lättsinnighet och bristande moral.

Kvinnans utsatthet kan belysas i ett exempel från vintern 1868. Arbetskarlen Carlssons frånskilda hustru (som brukligt noterad utan eget namn) med två barn kom till fattigvårdsstyrelsens sammanträde i februari och önskade få något understöd i matvaror och hyra. Ett av barnen hade redan tidigare beviljats mat på arbetshuset. Den här gången avslogs ytterligare understöd med hänvisning till att modern vore frisk och arbetsför och borde kunna försörja sig och det andra barnet. Så långt är det inte ett ovanligt beslut, eftersom det följer institutionens yttre regelverk.²⁰⁴ Men fattigvårdsstyrelsen upplyste samtidigt hustrun om “att hon inte hade något medlidande att vänta för sin person, så länge hon fortsätter sin brottsliga sammanlevnad med arbetskarlen Ericsson” (hennes nya sambo).²⁰⁵ Exemplet visar en borgerligt konservativ uppfattning, rentav moralisk indignation, som är så stark att den inte bara behärskade idévärlden utan till och med skrevs in med bläck.

Birgitta Jordansson finner i sin avhandling om Göteborg att samtiden skuldbelade de av klassens individer som inte lät sig fostras.²⁰⁶ Birgitta Plymoth för fram hur fostran och kontroll påverkade fattigvårdens sociala arbete.²⁰⁷ Det förstärks här i exemplet av en genusuppfattning. Kvinnans moraliska föredöme var åsidosatt och kunde förleda andra att ta efter. Noteringen om att inget medlidande var att vänta är ett uttryck för de maskulina och borgerlighetens dikriminering men bär också en stundens prägel.

Det var borgerliga normer och uppfattningar som formade besluten om värdiga eller ovärdiga fattiga, om att ge understöd eller inte. Den inledande tolkningen gjordes av fattigvårdsstyrelsens distriktschef vid hans inspektioner. Någon gång gjordes sådana bedömningar av filantropin och välgörenheten när den ville hjälpa till.²⁰⁸ Inställningen till att meddela hjälp var förmodligen kluven. I tveksamma fall var det kanske enklast att stöda sig på fattigvårdsförordningen. Den medgav hjälp endast till “minderåriga samt till den som till följd av ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte var oförmögen att genom arbete skaffa inkomst”.

²⁰³ Se avsnittet om Barnomsorgen på sidan 51. Det fanns flera exempel i fvst protokoll på att barn besvärat invånarna i staden med bettleri. Moderskapsrollen hade fallerat. Det var modern som skulle meddelas ‘tjänliga föreställningar’ eller varnas.

²⁰⁴ Redan 1853 års fyfö stadgade att “arbetsför och frisk person ware skyldig att, utan fattigvårdens betungande, draga försorg om sig och de sina”.

²⁰⁵ Fvst protokoll 1868-02-06 § 8. VSA. Det framgår inte av protokollen hur det slutade.

²⁰⁶ Jordansson 1998, ss. 43, 99

²⁰⁷ Plymoth 2002, kapitel 3, s. 79. Hon betonar att understöd inte var någon rättighet oavsett om en sökandes förhållande överensstämde med förordningens definitioner.

²⁰⁸ Se diskussionen i avsnittet Vandel på sidan 72 i det här kapitlet.

Fattigvårdens klientel. Statistik.

Undersökningen hade inte bara syftet att teckna hur fattigvårdsstyrelsen tillsammans taget löste sina dagliga uppgifter. Det rikhaltiga källmaterialet gav också tillfälle att utforska vad som kännetecknade de människor som kom i kontakt med fattigvården. Här kom också till synes vilka normer och värderingar som tillämpades i klass- och genusfrågor. I detta avsnitt ska uppsatsen sammanställa sådana uppgifter.

Uppsatsen har registrerat över 6000 fattigvårdsärenden över de 20 åren. Cirka 9/10 av dessa är individrelaterade. Resterande ärenden har att göra med fattigvårdens allmänna administration och ekonomiredovisning. Se vidare i bilagan sidan 1.

De personer som sökte hjälp av fattigvården eller som utsöktes av den utgör tillsammans fattigvårdens klientel. Det var olika levnadslotter och individuella riskfaktorer under livet som tvingade den fattige till fattigvården. Många fick också hjälp, som visas nedan. Förvisso avlogs hjälpen ibland. Det finns bara få noteringar om motivet till avslaget. Fattigvårdsstyrelsen kanske visste att den sökande var frisk och arbetsför. Några var ovärdiga och fick kanske vänta på utredning om sin status. Andra åter var klassade som oordentliga och uppmärksammades mer av fattigvården. De skulle varnas och återföras till ett bättre levnadssätt. Den oförbätterlige blev gemenligen anmäld till KB vilket förde till straffarbete, så kallat 'allmänt' arbete.

Civilstånd

Bland fattigvårdens understödstagare var det vanligast (65%) att vara 'änka'. Änkeståndet noterades frekvent i protokollen under hela undersökningsperioden. Änkorna uppträder i statistiken dels som äldre understödstagare, dels som yngre vårdnadshavare för sina barn.

En änka bar familjenamnet efter sin man, till exempel änkan Carlsson, änkan Uhre. Hon identifierades genom mannens yrke, som exempelvis skorstensfejareänka, postiljonsänka, skräddaränka, muraränka eller inspektorsänka. Det hann bli 1870-tal innan uppgifter om kvinnans eget förnamn, och/eller flicknamnet, mer systematiskt började noteras i protokollen. Det kan vara en följd av att fattigvården måste hantera allt större skaror av understödstagare. Det ställde nya krav på att entydigt identifiera vem som fick hjälp. Så till exempel är noteringar om änkor 3 gånger fler under 1870-talet än decenniet innan.²⁰⁹ Kanske är det en reflektion av folkmängdsökningen i Västerås (36%) under uppsatsens period. Se tabell 3 på sidan 36. SCB rapporterar i BiSOS för 1879 "att det är mannens död som oftare än hustruns vållar äktenskapets upplösning."²¹⁰

²⁰⁹ Antalet är 1854 resp 608, totalt 2462.

²¹⁰ [Det] ådagalägges af nedanstående siffror, utvisande huru många hustrur aflidit i förhållande till 100 aflidne gifte män: I städerna 60-68 % under 1870-talet. Källa: BiSOS A) Befolkningsstatistik för år 1879. urn:nbn:se:scb-bi-a0-7901_

Attributet 'ogift' började noteras i protokollen först under 1870-talet. Hela 96 % av noteringarna gjordes då. 'Ogift' var också den kvinna som sammanlevde med en man utan att vara gift med honom. Ordet har en klar genusprägel. Det var uteslutande ett attribut för kvinnor och noterades i 20 % av alla understödsfall som är relaterade till civilstånd. En förklaring kan vara att kvinnorna i städerna var 18-20 % fler än männen.

När en hustru vände sig till fattigvården var det som offer när maken hade fallerat, börjat dricka eller vandrat hemifrån. Fattigvården fick förskottera hjälpen till hustru och barn, och hade sedan att utsöka den försumlige och, om han tredskades, få en dom på återbetalning. Bistandsärenden relaterade till hustrur utgjorde 15 % av de understödsfall som är relaterade till civilstånd.

Tabell 6 nedan visar vilka som fått hjälp av fattigvården, utgående från civilståndet och dess attribut, fördelade på genus. Kvinnornas tre attribut relaterar deras belägenhet i förhållande till mannen. Mannen angavs som 'maken', eller 'änkeman, änkring' om något alls noterades om hans civilstånd.

Tabell 6. Fattigvårdens klientel 1860–1879. Sambandet genus, civilstånd och attribut.					
Civilstånd	Attribut	Genus			
		Kvinnor		Män	
		Antal	Andel	Antal	Andel
	Änka	2462	65%		
	Ogift	746	20%		
	Hustru	586	15%		
	Make			5	0%
	Änkeman, änkring			12	0%
	Summa	3794	100%	17	0%
Övriga dataposter, utan bäring på civilstånd:			2453	Summa	6264
Källa: Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1860–1879. VSA.					

Anm. Noteringarna om männens civilstånd är få. Kanske har tjänstgörande sekreterare ansett att mannens civilstånd har framgått av omständigheterna i övrigt i ärendet.

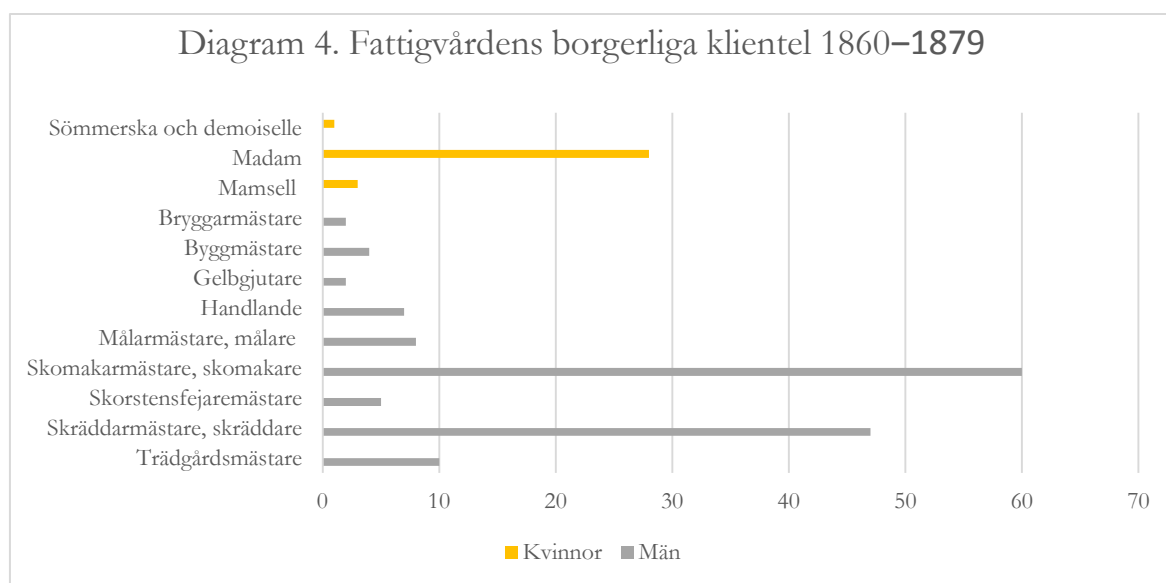
Det finns också en handfull noteringar om olegaliserade samboenden, så kallade stockholmsäktenskap. Kvinnan noterades som franskild och sambon benämndes lägersman. En sådan parförbindelse var benägen att falla under fattigvårdens kritik.²¹¹

²¹¹ Se exemplet med arbetskarlen Carlssons franskilda hustru i avsnittet Värdiga och ovärdiga fattiga på sidan 65.

Yrken

Yrken är inte uppmärksammas i fattigvårdsförordningen eller i stadens reglemente för fattigvården. Det förekom ändå att protokollet noterade (det före detta) yrket för individer som fått hjälp. Här förekommer borgaryrken som f. skomakarmästaren, f. skräddarmästaren, f. handlanden. Särskilt ofta förekom understödstagare i dessa yrken under missväxtåren. Kanske beror det på att även kundkretsen var betryckt då.

Uppsatsen relaterar förekomster av borgaryrken bland fattigvårdens klientel i Diagram 4 nedan. Dessa utgör samtidigt en delmängd i klassen borgare i staden. Se också tabellen på sidan 2 i bilagan.

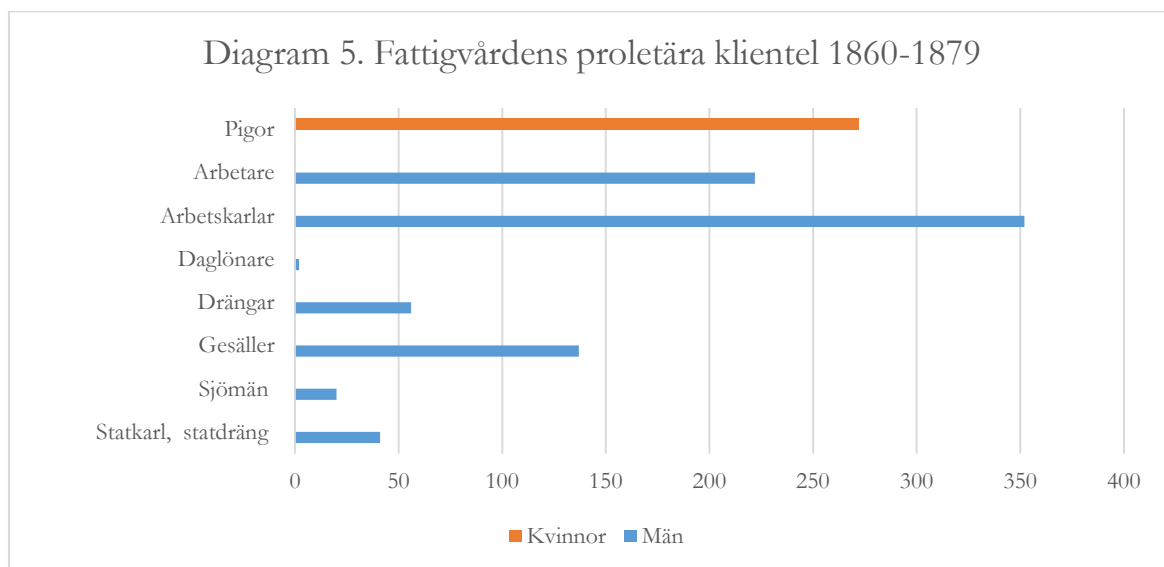
Anm. Staplarna visar antalet observationer i varje yrke i populationen 5771 individrelaterade dataposter 1860–1879. Se tabellen på sidan 1 i bilagan. Inom borgerliga kretsar brukades ‘madam’ som tilltalsordet för en gift kvinna, ‘mamsell’ (och jungfru eller fröken, det senare mest för adeln) för en ogift. Förra klädsömmerskan A. titulerades som ‘demoiselle’ 1864 och tillhörde *pauvres honteux*.²¹²

På samma sätt listar Diagram 5 nedan fattigvårdens proletära klientel. Här förekommer yrken som exempelvis messingsarbetare, snickeriarbetare, urmakeriarbetare, jernvägsarbetare, arbetskarlar med flera under attributet arbetare. Här återfinns också gesäller i olika skrån, som tunnbindare, svarfvare, garfvare, bagare, skräddare, skomakare, målare, sadelmakare, repslagare, handskmakare. Det största inslaget observationer i diagrammet utgörs av oskolade manliga arbetare, arbetskarlar och daglönare. De förekommer i medeltal i 9 % av kohorten understödstagare under de tjugo åren. Siffran är hög, men inkluderar alla de fall där mannens roll som försörjare fallerat, de fall då understödet alltså

²¹² Fvst protokoll 1864-05-12 § 4. VSA.

riktades till hustru och barn. Här speglas också den kraftiga tillväxten av invånare i Västerås, där männen sannolikt utgjorde den största andelen.²¹³

Bland kvinnornas yrken dominerar attributet piga. Pigor var normalt städslade som tjänstehjon i hushållsnära tjänster och inom jordbruket. Iréne Artæus berättar att i Örebro 1860 förstods med beteckningen 'f.d. pigan' att hon hade eget hushåll.²¹⁴ Ett sådant exempel finns också här i Västerås.²¹⁵ Ändå företräder jag hypotesen att generellt skulle med 'f.d. pigan' förstås äldre kvinnor, som inte längre var attraktiva som arbetskraft. Det förklarar bättre den stora kohorten understödda pigor i diagram 5 nedan.

Anm. Staplarna visar antalet observationer i varje yrke i populationen 5771 individrelaterade dataposter 1860-1879. Se tabellen på sidan 1 i bilagan.

Utöver de ovan relaterade borgerliga och proletära yrkeskategorierna fanns understödstagare som varit offentligt anställda, kanske i försvaret eller inom postverket. De stod i en särställning. För dem kunde fattigvården påräkna ersättning ur allmänna medel. Här inräknades artillerister, grenadjärer, soldater, brandvakter, lykttändare, postiljoner. Se tabellen på sidan 2 i bilagan. Våren 1878 hade förre artilleristen Erik Oskar Lundqvist fått understöd under vintern för sina två barn, och fattigvårdsstyrelsen skulle söka ersättning ur allmänna (stats)medel.²¹⁶ På våren ett år senare lär protokollet att den f.d. löjtnanten Christian Peter Sax hade uppehållit sig i Köping och där fått understöd. Fattigvården där krävde ersättning från fattigvården i Västerås, som dock avvisade kravet

²¹³ Jämför gärna med tabellen 1a som anger att andelen understödstagare i riket vore som mest c. 5 % i medeltal. Se i sammanhanget tabell 3 på sidan 36 som visar Västerås stads folkmängd den 1 januari följande år.

²¹⁴ Artæus 1992, s. 49, i C. De ogifta kvinnornas titulatur.

²¹⁵ Fvst protokoll 1863-01-08 § 6, när f.pigan, gårdsegarinnan Skärlund önskade låna 10 Rdr, vilket f.ö. bifölls. VSA

²¹⁶ Fvst protokoll 1878-04-07 § 13. VSA.

och visade på att Sax var dansk medborgare och att Köpings fattigvård ägde att istället söka ersättning ur allmänna medel.²¹⁷

Ålder

Ett tredje kännetecken på individer som fått hjälp är deras ålder. Åldern var av primärt eller avgörande intresse för fattigvårdsstyrelsen när det gällde att avgöra vem som var minderårig, eller tiden för förvärv av hemortsrätten. Se mer om statuterna kring hemortsrätten i avsnittet Fattigvårdens administration på sidan 44. Indirekt hade ålderuppgifterna betydelse i bestämningen av fosterlönen vid utackordering av barnen. Ett barn kom med åren till allt mer arbetsnytta i hushållet för en torpare eller hemmansägare. Det förekom att fosterlönen avräknades mot vårdgivarens gagn av barnets arbete.²¹⁸

År 1861 beräknades kvinnor och män vara i genomsnitt 48,8 respektive 45,1 år gamla innan de avled, säger SCB.²¹⁹ Bland fattigvårdens noteringar återfanns 10 personer som var födda på 1700-talet, alltså 70 till 80-år gamla. Den äldsta noterade understödstagaren under uppsatsens tidsperiod var den 88-åriga pigan Carin Persdotter som var född 1782 och togs in på fattighuset 1870, efter att ha fått privat vård tidigare.²²⁰ Det finns bara ett trettiotal ärenden där personer betecknades i protokollen som åldriga.

Protokollen under 1860-talet strödde in fler åldersuppgifter i sina ärenden än i det följande decenniet. Men de syns nästan enbart för barnen. Samtidigt kunde barnens ålder – och antal – gömmas bland noteringar om änkor, hustrur och makar. För hela klientelet understödstagare förekommer åldersuppgifter bara sporadiskt i protokollen, i drygt 1 % av antalet individrelaterade ärenden. Kanske sekreteraren någon gång noterade åldern när ärenden föredrogs i styrelsen, eller om någon företrädde på sammanträdet i egen person. Mestadels fick nog noteringen bero, om inte åldern var avgörande för beslut i ärendet.

Hälsa

Hälsan kan ses som en resurs som gjorde det möjligt för en vuxen och arbetsför man att försörja sig själv och familjen.²²¹ Mot slutet av levnadsbanan infinner sig ändå sviktande hälsoresurser. Det hade

²¹⁷ Fvst protokoll 1879-05-01 § 13. VSA. Ersättning för understöd till annan än svensk medborgare fångas upp i fvfo 1871 § 39 mom. 3.

²¹⁸ Enkan Skeellin fick som fosterlön 20 Rdr Rmt för ett helt år för vården av muraren Petterssons 12-åriga dotter. Madam Jacobsson tillerkändes däremot 40 Rdr Rmt i "wanligt understöd per år" för vården av den avvikna Hanna Hedlunds kvarlämnade (yngre?) barn. Fvst protokoll 1867-01-03 § 2. VSA.

²¹⁹ SCB "Döda och medellivslängd" s. 3, url www.scb.se/statistik/be/be0101/2010a011/doda.pdf

²²⁰ Fvst protokoll 1870-11-03 § 11.VSA.

²²¹ Fattigvårdsförordningen 1871 stadgar i § 3: "Enhvar som är arbetsför skall utan fattigvårdens betungande försörja sig själf och sina minderåriga barn, så ock arbetsför man sin hustru."

bäring på fattigvården på flera sätt. Dels kunde den sjuke borgaren befrias från avgift till fattigvården, den så kallade mantalspenningen.²²² Dels kunde sjukdom utgöra, om inte ett berättigande, ändå ett tungt vägande skäl till understöd enligt fattigvårdsförordningen 1871 § 1.

Fattigvårdsstyrelsen kom ibland i beråd om den sökandes hälsa och därmed om huruvida den skulle skrida till hjälp. Ett exempel ges av ärendet med Gustav Janssons änka. Hon var 70 år gammal och kom till sammanträdet i maj 1869. Hon sade sig vara sjuk och orkeslös och ville bli intagen på fattighuset. Men hon fick vänta på besked, eftersom hon förmanades, 'förständigades', att först skaffa läkarintyg. Fattigvårdsstyrelsen skulle sedan fatta beslut vid nästkommande sammanträde en månad senare.²²³

Noteringar om sjukdom förekommer i cirka 370 ärenden genom de tjugo åren. Det motsvarar drygt 6% av den individrelaterade populationen. 4 av 10 fick sjukhjälp antingen i penningar eller i åtgärder som förpassning till vård på lasarettet eller på Hospitalet i Uppsala. De övriga sjuka kunde tas in på fattighuset, eller så lämnades ärendet och den sjuke att bero, eftersom distriktschefen ändå hade tillsyn genom sina inspektioner i hemmen. Personer med psykiska sjukdomar fick attribut som fånig, sinnessjuk, mindre vetande, eller idiot. I uppsatsens undersökning om sjukdom blev fördelningen 90 % somatiska och 10 % psykiska sjukdomar.

Hjälpen syftade i första hand till att behålla den sjuke kvar i hemmet, det vill säga i den öppna delen av fattigvården.²²⁴ Ett argument kan ha varit den lägre kostnaden jämfört med vården på fattighuset. Det förekom också röster om att vården på fattighuset skulle leda till pauperisering. Vål intagen där skulle individen slå sig till ro och alldeles ge upp kampen för att försörja sig själv.²²⁵

Vandel

Vissa individer uppmärksammades i fattigvården på grund av sin vandel, sitt levnadssätt. De oordentliga mötte inte skötsamhetsidealet. De var inte värdiga fattiga. Kanske hustrun inte fick pengar till uppehållet för sig och barnen.²²⁶ Protokollen talar om lättja och försumlighet att ta vård om familjen.

²²² Fvst protokoll 1863-12-15 § 1 visar att landets kommuner hade ålagts att upprätta en mantalslängd, med uppgifter om vilka personer som fick understöd av fattigvården, och vilka som var befriade från mantalspenning på grund av fattigdom eller sjukdom. Mantalspenningen skulle betalas från 18 år och livet ut enligt beslutet 1863. Mantalspenningen var i regel 50 öre för man och 25 öre för kvinna. Se avsnittet Fattigvårdens ekonomi på sidan 47. VSA.

²²³ Fvst protokoll 1869-05-05 § 2. VSA.

²²⁴ Ett exempel utgör fvst protokoll 1869-10-01 § 2 som noterade att änkan Fröberg "som enligt läkarintyg lider av magsjukdom och obotlig bröstsjukdom" fick 3 Rdr Rmt i understöd. Hon fick således kvarstanna i hemmet. Det finns inget noterat om motivet. VSA.

²²⁵ Bankmannen J W Torngrén i kommittéarbetet 1885. Se avsnittet Vålgörenhet och filantropi på sidan 59.

²²⁶ Plymoth 2002 berättar på s. 221 om utarbetaren Johan Andersson med familj som fick hembesök av DFV (De Fattiges Vänner) med fröknarna Agnes och Johanna Holmberg. Mannen ansågs frisk men i noteringarna från besöket lades till ett skeptiskt "hustrun säger sig vara sjuklig". De bedömde att hustrun var slarvig, hemmet var i högsta grad osnyggt och oordentligt. Familjen fick inte ekonomiskt stöd vilket faller tillbaka på hustruns bristande förmåga, säger Plymoth. Det går här att se att en arbetarkvinna bedömdes efter ett borgarideal.

Det är mestadels männen som utmärker sig för dålig vandel. Någon har avrest till Stockholm. En murare hade vandrat till Gävle för att söka condition, det vill säga på arbetssök. Det var lätt att glömma försörjningsplikten därhemma, men fattigvården hjälpte hustrun att spåra den försumlige och få understöd till familjen. Det förekommer noteringar om lättja, när någon inte hade infunnit sig till anvisat arbete. Andra orsaker är fylleri, någon är "supig".

Vintern 1860 hade skomakaren L. modern, hustru och barn att försörja hemma. Men han noterades för dryckenskap och blev varnad första gången. Familjen förskotterades 5 Rdr, som skomakaren blev ålagd att betala tillbaka. Som han var frisk och arbetsför skulle fattigvårdsstyrelsen ordna ett arbete. Det var ett obligatorium. En försummelse att inställa sig ledde oftast till en andra varning och då stod anmälan till KB nära. Försörjningsbördan kunde säkerligen kännas tung, när den erbjudna lönen skulle räcka till att både börja avbetala förskottet och till fortlöpande hyra och mat.²²⁷

Pigan Christina I. från Björksta hade varit sjuk efter barnsäng och bettlat i Västerås våren 1872. Det var förbjudet att tigga, så hon tilldelades en allvarlig varning. Men hon fick också hjälp med 2 Rdr som skulle avkrävas fattigvården i hennes rätta hemort Björksta landskommun. Det finns inget noterat om barnafadern, som det väl borde ha gjorts. Kanske blev hon förstördigad att vandra hem igen med sitt barn den dryga milen österut. Hon förekom i varje fall inte vidare i protokollen i Västerås.²²⁸

De oordentliga utgjorde i genomsnitt 3 % av fattigvårdens klientel, med upp till 4-5 % under nödåren i slutet av 1860-talet. Den oordentlige skulle varnas två gånger. Fattigvårdsstyrelsen kunde ibland vänta med att verkställa påföljden, men för den oförbättrande återstod bara en anmälan till KB på länsstyrelsen i Slottet i Västerås. Som försvarslös skulle straffet arbetas av i så kallat allmänt arbete, kanske på länshäktet eller i Stockholm på fängelserna där.

Sammanfattning

Fattigvårdens verksamhet kan indelas i två delar som är förknippade med varandra. Bägge styrs av förordningarna och det lokala reglementet. De två delarna är den öppna vården, där understödstagarna blir kvar i sina hem, och fattigvårdens insatser för individen är av kortare natur. Den andra delen är den slutna vården som karaktäriseras av livet på (arbets- och) fattighuset. Till den slutna vården ska också föras utackordering av främst barnen till fosterhem i staden och ute på landet.

Fattigvårdsstyrelsens beslut under 1860-talet kan återföras på den större återhållsamheten gentemot de fattiga i 1853 års förordning, jämfört med förordningen av 1847. En 'oordentlig' moder åläggs ett bättre leverne vid äventyr av sanktion i form av uteblivet understöd. När hon förmanades med 'tjenliga föreställningar' fanns två syften. Dels det uppenbara budskapet om den kortsiktiga

²²⁷ Fvst protokoll 1860-01-05 § 2. VSA.

²²⁸ Fvst protokoll 1872-04-04 § 12. VSA.

sanktionen, dels det långsiktigare syftet att upplysa kollektivet fattiga om att några rättigheter till understöd inte var att påräkna. Uppsatsen visade också att en moder kunde 'befrias' från sitt barn för att därigenom utan hinder kunna träda in på arbetsmarknaden.

Under decenniet 1870 skruvas återhållsamheten åt ytterligare när 1871 års fattigvårdsförordning trädde i kraft. Ärendet med arbetskarlen Eriksson är ett exempel på att medlemmar ur det proletära klientelet kunde presumeras för lättja och försumlighet i försörjningen av familjen, här extra tydligt och förstärkt av klasskillnaden mellan ämbetsmännen och den ensamme arbetskarlen.

I handläggningen kan spåras en strävan att undvika pauperisering. Ibland kunde det ta sig ett cyniskt uttryck. När ett barn hade konfirmerats brukade understödet till familjen upphöra. Men det fanns aldrig några garantier för den nyblivne vuxne att genast få tjänst – laga försvar – för att med god förtjänst kunna försörja sin mor och möjligen även andra familjemedlemmar.

Allt eftersom tillgången på arbete varierade på hem- och bruksorter, kom människor att ge sig ut på arbetsvandring. Några kom till Västerås. I ett ärende såg undersökningen att det kunde påverka fattigvårdsstyrelsen i riktning mot återhållsamhet.²²⁹ Säkert är att antalet fattigvårdsärenden tilltog med åren. I uppsatsens register uppgår antalet ärenden under årtiondet 1860 till drygt 2000, men antalet hade fördubblats till 4200 under nästa årtionde.

Av detta kan förstås att samhället hade börjat förändras under undersökningens tjugo år. Förändringarna inspirerades av en ökande migration, som förde med sig ärenden om främlingar som skulle hjälpas, och en nytt proletariat av arbetslösa som inte saklöst kunde lastas för sitt statusbrott. När ärendena blev både fler och mångskiftande räckte inte förordningen och reglementet till. En arbetsmetodik började växa fram för fattigvårdsstyrelsen, med ett ökat inslag av administration, som kunde bestå av utredningar om hemortsrätt, av tvistemål, av sanktioner mot oordentliga familjefäder.

Fattigvårdens kostnader under decenniet 1860 växte under missväxtåren till fördubbling men föll sedan tillbaka så att facit blev en 25 %-ig ökning under de tjugo åren. Fattigvårdsstyrelsen i Västerås hade en budget som fick betydande anslag som kan spåras tillbaka till avgifter som borgerskapet betalade för tillståndet, oktrojen, att bedriva ett brännvinsbränneri i staden, och för avgifter per stop och kvarter vid utminuterings i stadens krogar.²³⁰

Att fattigvårdsstyrelsen hade barnens bästa som rättesnöre är ett intryck som förmedlas av fattigvårdens protokoll.²³¹ Understödet till barnen kunde ta formen av naturainsatser, som kängor och varma kläder. När nöden var som värst kunde barnen få inta måltider på fattighuset, som kunde tillse att stödet gick till just barnen.

Välgörenhet och filantropi har inte spelat någon framträdande roll i den direkta dagliga understödsverksamheten. Indirekt har donationer däremot avlastat fattigvårdens budget med betydande belopp. Redan den Schenströmska Barnhusfonden tillhandahöll beklädnad, fritt vivre och

²²⁹ Se avsnittet Arbetslöshet vs laga försvar på sidan 57.

²³⁰ Ett stop rymde 1,3 liter och kvarter ¼ därav.

²³¹ Förordningen SFS 1853:39 § 2 mom. 1, § 6 mom. 2 var också tydlig i omsorgen om barnen.

undervisning för ett 50-tal barn när undersökningen tar sin början 1860. Det påverkade märkbart den årsvisa fattigvårdskostnaden för staden.²³² Därtill har ränteinkomster på lån ur donationsfonderna fått bidra till att avlasta fattigvårdens budget.

Resultatet av uppsatsen och slutsatser om fattigvården i Västerås redovisas och diskuteras i Kapitel 4. Där sammanfattas också hela uppsatsen.

²³² Se avsnittet Vålgörenhet och filantropi på sidan 59. Se också tabell 4 på sidorna 48/49 i avsnittet Fattigvårdens ekonomi. Påverkan på fattigvårdens årsvisa kostnad beräknas så här: Fattigvårdens budget 1860 var 13643 Rdr Rmt. Varje barn kunde kosta 50 Rdr Rmt per år i fosterlön vid utackordering. Budgeten hade varit 15% eller 2500 Rdr högre om inte donationerna funnits. Beräkning: $100 (50*50/(50*50+13643))=15 \%$.

Kapitel 4. Resultat. Slutsatser.

Fattigvården ute i landet lydde under statliga förordningar som kompletterade men också grep in i varandra. Det lokala nedskrivna reglementet skulle formulera den dagliga handläggningen. Det formades en arbetsmetodik, en början till byråkratisering och uppdelning av arbetsuppgifter.

Fattigvårdsförordningen lämnade utrymme för fattigvården att utformas av lokala förhållanden. Fattigvården tog sig förstås olika uttryck i städer och landsbygd, och i olika regioner av Sverige. Kapitel 2 om den tidigare forskningen visade på skillnader i levnadsvillkoren för den fattige. Särskilt anslående är skillnaden mellan Göteborg/Norrköping och Skellefteå. Samhällets resurser räckte inte till överallt i landet. När fattigdomen i norr var så genomgripande fanns heller ingenting att hämta hos släktingar och vänner.

Något som förenade var uppfattningen att välgörenhet och enskildas bidrag ibland kunde försvåra för samhällets fattigvård att fostra de fattiga till självhjälp. Säkerligen ville varje institution undvika misstankar om pauperisering, att genom lättvunnet understöd inbjuda fler till det dukade bordet.

Undersökningen har visat hur fattigvården i Västerås arbetade från 1860 till och med 1879. I Västerås fanns i befolkningshänseende unika element därför att staden med sitt läge i Mälardalen fick hantera inte bara den egna befolkningen utan också främlingar som kom på arbetsvandring eller som deltog i bygghusskapen i staden. Men det vore illa om inte en likartad kombination av element kunde påträffas på en annan plats för den tid uppsatsen skildrar. Tvärtom ska det ses som ett uttryck för konfirmation av det allmängiltiga i undersökningen.

Under avsnittet Tiggeri har undersökningen visat ett exempel på en ovanlig och humanitär åtgärd. Under nödåret 1868 sattes ett soppkök upp vid fattighuset för att utspisa de arbetslösa och hungriga, antingen boende i staden eller nyss invandrade. Det fanns skäl. Det framgår av tabell 1a i avsnittet Fattigvårdens ekonomiska realiteter att folkmängden i landet stagnerade och understödstagarnas antal ökade i slutet av 1860-talet. När kollektiva åtgärder sattes in, i form av bespisning eller nödhjälpsarbeten, hjälpte det ändå till att hålla nere antalet tiggare.

För de värdiga fattiga, som bestod av barnen, de gamla, de sjuka, lytta och vanföra, var frågan om understöd oftast problemfri. De flesta kvinnorna var värdiga. De uppträdde konsekvent i protokollen som änkor och hustrur. I deras följe fanns barnen, kanske nämnda i en bisats: NN, med x barn. De ordentliga, men inte i första hand värdiga ogifta mödrarna eller de arbetslösa männen blev däremot ifrågasatta. De formade inom fattigvårdens klientel en särskild klass emedan de stod längst från skötsamhetsidealet. Efter någon tid av undersökning hjälptes de ändå till arbete eller understöd som kunde utgöras av penningar eller naturastöd i form av mjöl, någon gång bidrag till kängor eller kläder till barnen.

Ett antal observationer kan göras i avseende på genusfrågor. Fattigvården hanterade fler understödsärenden för kvinnor än vad som kan motiveras av könsuppdelningen. Bland bakomliggande faktorer kan främst urskiljas familjebanden. Mannen bryter sitt äktenskapslöfte. Han

bär inte sin försörjningsbörda. Hans levnadsbana är kortare. Undersökningen kan tillföra tidigare genusforskning exempel på utsatta kvinnor i fattigvårdens klientel. Som understödsobjekt var hon underkastad tidens moralkrav och bigotteri. Uppsatsen visade att en fränksild kvinna som levde med en ny man utan att ingå äktenskap uppfattades som särskilt skuldbelastad.

De oordentliga individerna, ofta med ifrågasatt vandel, hanterades då och då i protokollen. De var få. Gången var att fattigvårdstyrelsen varnade vid två tillfällen. Det kunde heta att individen var lättjefull och försummade att försörja sig själv och sin familj. Mottagaren förmanades att skaffa årstjänst – laga försvar, ‘vid äventyr’ att det annars väntade anmälan till KB, Länsstyrelsen på Slottet i Västerås. Så långt är det egentligen fattigvårdsförordningen och reglementet som styr uppdelningen.

Men fattigvården kunde dröja med anmälan till KB, och försökte också anvisa arbeten till de arbetslösa familjeförsörjarna. Med lagens åtföljd av allmänt arbete hade en anmälan ofrånkomligen lett till en korrektionsanstalt, kanske på Cellfängelset i Västerås, eller i Stockholm. En metodik kunde också spåras när arbetssökande främlingar inte alltid greps för lösdriveri, men utspisades på fattighuset. Kanske blev någon utsocknes sjuk här och måste läggas in på lasarettet. Sådana fall åtföljdes av utredningar om hemorts rätt. Den situation som uppstått var att fattigvårdstyrelsen i Västerås i praktiken hade förskotterat understödet och vården till främlingen. Det gällde då att söka ersättning från individens hemort, det rätta fattigvårdssamhället. Protokollen visar hundratals sådana administrativa fall under åren. Varje individ fick emellertid det omedelbara och nödvändiga humanitära understödet först. Frågor om hemorts rätten och ersättning för utlägget fick helt enkelt anstå. Det överliggande syftet var att snar hjälp skulle avhålla individen från tiggeri för att överleva.

När fattigvårdstyrelsen beslutade om avslag på önskemål om understöd anförtröddes den ansvarige ledamoten i distriktet att se till att inte djupaste nöd följde av avslaget. Det var en del av arbetsmetodiken. Det innebar också en viss garanti för de ovärdiga fattiga. De stod så att säga ändå under uppsikt i väntrummet. Det som fullbordar metodiken är föresatsen att barnens rätta fostran krävde att de snarast skulle utackorderas i fosterhem, för att undvika den ogynnsammare sociala miljön på fattighuset.

Det finns en grund för att hävda att det inte var ett förstahandskrav hos institutionen att värna de egna finanserna. I realiteten räckte stadens ekonomi till för att avvärja nöden för de värdiga fattiga under de två decennierna 1860 och 1870. Något räckte pengarna även till understöd till en försumlig och ovärdig mottagare. Protokollen visar exempel där individer kunde beredas avlönat arbete, kanske på fattighusets gård, som förde tillbaka in på den smala vägen.

Tillsammans taget fanns det både en kunskap och en taktisk medvetenhet om ekonomin hos de styrande i staden. Det var möjligt för dem att se bortom budgetårets ekonomiska läge. Fattigvården kunde därför ta beslut om kostnader som sträckte sig över flera år. Sådana beslut kunde gälla uppfostran och vård av barn.

Men institutionens bevekelsegrunder för beslut om barnen var komplexa. Barnen var förknippade med kostnader för skydd i form av uppehälle, uppfostran och skolgång. Mot detta kunde balanseras

den framtida nytta som barnet kunde komma till för samhället, som objekt för arbete och skattebetalning. Märk analogin med lagstiftningen som lyfte fram barnet som det primära understöds- och skyddsobjektet.

Den humanitära uppfattningen om skydd för barnen får sig dock en törn när protokollen utvisar att barn kunde bli separerade från en ogift biologisk moder, för att istället utackorderas hos en lägsträbavande fosterfamilj. Modern kodades som ovärdig och oordentlig när hon inte hade laga försvar. Det ger utrymme för en diskussion om en kalkylerad taktisk medvetenhet hos institutionen. Den långsiktiga ekonomiska ekvationen faller nämligen ut till fördel för en lösning där den sålunda barnbefriade modern kunde bedömas utgöra en förstärkt tillgång på arbets- och äktenskapsmarknaden, och därmed stod att raskt utgå som understödsobjekt. Ett exempel på sådan motivering kom fram i ett ärende 1870.²³³ Om fattigvårdsstyrelsen drevs främst av omsorgen om ekonomin eller om barnet är inte så gott att veta. Det ska rimligen ses som undantag. En skriftlig sådan beslutsgång står inte att finna vare sig lokalt eller i lagstiftningen.

Historien tiger still om dem som i gränslandet mellan fattigdom och ren nöd ändå klarade sitt liv på egen hand. De är många men märkligt osynliga. Ändå måste just dessa individer ha utgjort en väsentlig, till och med bärande del i det samhälle som generation för generation växte fram. Det var genom de skötsammas vandel som skötsamhetsidealet skapades.

Uppsatsen har på samma sätt som tidigare forskning funnit ett samband mellan ökande ålder och tendensen till att hamna i fattigvården. Det är en banal sanning. Men betänk att 1861 beräknades både kvinnor och män avlida före 50 års ålder. Ett helt livs kroppsarbete tog ut sin rätt. Notera också den stora numerären mindre arbetsföra och orkeslösa i Diagram 1, Individer i slutet fattigvård.

Uppsatsen har visat i kapitel 3 hur välgörenhet och filantropi avlastade fattigvårdens kostnadssida. Fattigvårdsstyrelsen såg över tillgångs- och intäktssidan i donationerna i en så kallad säkerhetsgenomgång i början av varje år. Omsättningen av räntor på reverslån, bevakning av förfall och säkerhet i borgensmän var en angelägen men resurskrävande uppgift som inte låg i linje med fattigvårdens huvuduppgift. Rent objektivt skulle förvaltningen ha legat bättre hos magistraten, den sidoordnade, mera ekonomiskt inriktade institutionen. Det var naturligtvis inte förenligt med tidens syn på fattigvårdens ägande av donationerna.

Ett intressant område för framtida forskning som kom till synes i registren över de tjugo åren är det sena artonhundratalets uppfattning om statusbrottet arbetslöshet i relation till statens kvardröjande sociala regleringar. Samhället krävde hörsamhet av individen, men kunde falla i hjälp och rådde inte över arbetsutbudet eller städernas bostadsbrist, ens till den arbetsföra idealmedborgaren. Kanske kunde tankar om individens bristande livsalternativ och frihet uppstå i folkleden. Det som samtiden ansåg vara oordentlig vandel kan eftervärlden i flera fall se som

²³³ Fvst 1870-11-03 § 14. VSA. Pigan Sofia Albertina Lindholm hade fått sin 4-åriga dotter utackorderad. Fvst bekostade vården, och motiveringen löd: " ...på det att möjlighet såmedelst måtte beredas modren att åter förskaffa sig laga tjänst."

individens fåfänga försök till uppbrott från samhällskontrollen. Uppsatsen påstår sig inte ha skildrat ett idéuppbrott, men väl den samhällsdynamik som kunde utgöra dess början. Det finns här möjlighet till social forskning inom det fortsatta skedet, när allt fler människor började organisera sig i föreningar och samfund. Det innehöll aspekter på livsinnehåll och klass och genus som förde till omvandlingarna under det nya seklet som snart skulle komma.

Några tankar om framtida forskning i lokalhistoria kommer fram. Den lokala industrihistorien brukar ta vid *efter* uppsatsens decennier 1860 och 1870. Men redan *under* den här tiden hade staden fått ett nytt lasarett och ett nytt rådhus som söderut gränsade till en omarbetad park, då kallad Kungsträdgården, i senare tid Vasaparken. Hamnen i Västerås hade blivit stenlagd och utbyggd, och järnvägen hade dragits dit och räckte både till Stockholm och Bergslagen. Ett annat uppslag är att uppsatsens samlade register över fattigvårdens handskrivna protokoll under de tjugo åren kan utgöra en startplattform för den lokala socioekonomiska historiska forskningen.

Inom den här undersökningens tidsperiod går det att dra slutsatsen att nöden hade en lag. Den var oskriven. Barnens välfärd var prioriterad, men välfärden sträckte sig längre än så. Ingen fattig utsatt individ eller familj lämnades utanför välfärdens prövning. Nöden hade många skrivna lagar, men framförallt gällde den oskrivna lagen: *ingen fick lämnas att förgås*.

Källor och litteratur

Källor

Otryckta källor

Västerås stadsarkiv (VSA).

Stadsfullmäktiges i Västerås arkiv, referenskod SE/U006/VSA/439–1.

- A1a 1863–1869 Originalprotokoll och handlingar, volymer 1–5.
- C1a Diarier hos Stadsfullmäktige för åren 1863–1878, volym 1.
- E1 1863–1869, volymer 1–7.

Drätselkammarens i Västerås arkiv, referenskod SE/U006/VSA/144–1.²³⁴

- C1a Diarier, volym 1 1861–1887.
- E2b Inkomna handlingar.
 - 1860–1866, volym 2. DK:s handlingar 1861–1866, dnr 1–299 jämte strödda handlingar 1858–1860.
 - 1866–1871, volym 3. Dnr 300–599.
- F 1:2 Författningar. Ämnesordnade handlingar D–N 1827–1949.
 - Reglemente för Drätsel-Kammaren uti Westerås den 16 maj 1827.
 - Reglemente för Drätselkammaren i Westerås den 15 December 1863.
 - (Förslag till) Reglemente för Westerås Stads Fattigvård den 5 augusti 1873.
 - Reglemente för Västerås Stads Fattigvård 1905.
- G 1a:30–39 Huvudböcker 1860–1869, volymer 30–39.
- G 1a:40–49 Huvudböcker 1870–1879, volymer 40–49.

Socialnämnden, Socialarkivet, referenskod SE/U006/VSA/437–1.

- AI:4 Fattigvårdsdirektionens protokoll 1832–14/12 1843
- AI:5 Fattigvårdsdirektionens protokoll (1844)–6/2 1850
- AI: 6 Fattigvårdsdirektionens protokoll 1850–1852
- AII: 1–4 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1860–1869
- A II: 5–10 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1870–1879

²³⁴ Namnet Drätselkammaren ändrades 1971 till Kommunstyrelsen.

Tryckta källor

- BiSOS A. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Befolkningsstatistik. Ny följd X. Statistiska Central-Byråns Underdåniga Berättelse för år 1868.
- BiSOS G. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Fångvården. Fångvårds-Styrelsens underdåniga berättelse för år 1864.
- BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes Femårsberättelser för åren 1856-1860. Westmanlands län.
- BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för åren 1861-1865. Westmanlands län.
- BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för åren 1866-1870. Westmanlands län.
- BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för åren 1871-1875. Westmanlands län.
- BiSOS H. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för åren 1876-1880. Westmanlands län.
- BiSOS N. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Jordbruk och boskapsskötsel. Hushållnings-Sällskapens Berättelser för året 1868.
- BiSOS N. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Jordbruk och boskapsskötsel. Årsväxtberättelser för året 1874.
- BiSOS N. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Jordbruk och boskapsskötsel. Årsväxtberättelser för året 1879.
- BiSOS U. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kommunernas fattigvård och finanser. Statistiska Central-Byråns Underdåniga Berättelse för år 1874.
- BiSOS U. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kommunernas fattigvård och finanser. Statistiska Central-Byråns Underdåniga Berättelse för år 1875.
- BiSOS U. Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Kommunernas fattigvård och finanser. Statistiska Central-Byråns Underdåniga Berättelse för år 1879.
- Riksdagstrycket:
- SFS 1847:23 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående Fattigvården i Riket. Gifwen Stockholms Slott den 25 maj 1847.
- SFS 1853:39 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående Fattigvården i Riket. Gifwen Stockholms Slott den 13 juli 1853.
- SFS 1862:13 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning om kommunstyrelse på landet.
- SFS 1862:14 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning om kommunstyrelse i stad.
- SFS 1862:15 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning om kyrkostämma, kyrkoråd och skolråd.
- SFS 1862:16 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning om landsting.

SFS 1871:33 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående fattigvården; gifwen Stockholms Slott den 9 juni 1871.

SFS 1918:422 Lag om Fattigvården den 14 juni 1918.

Västerås Stadsarkiv:

Kommittéutlåtande om fattigvårdens ordnande samt lämpligheten af och kostnaden för en fattiggårds anläggning, Västerås 1885.

Register över Stadsfullmäktiges i Västerås Protokoll Åren 1863-1937, Västerås 1948.

Tryckta källor – World wide web

CEDAR, Centre for Demographic and Ageing Research, <http://www.cedar.umu.se/ddb/databaser-public-access/>

DN arkivet, <http://www.arkivet.dn.se>

Ediffah, <http://www.ediffah.org/>. En digital infrastruktur för forskningsbibliotekens arkiv- och handskriftssamlingar.

Encyclopedia Britannica Library. Licensierad DVD.

Gender and Work, GaW, <http://gaw.hist.uu.se/>

Historia.se, <http://www.historia.se>. Portalen för historisk statistik - historia i siffror.

Jordbruksverket, <http://www.jordbruksverket.se/>

Karin Boye-biblioteket, <http://www.ub.uu.se/>. Ingår som en del av Universitetsbiblioteket

Kungliga Biblioteket, <http://www.kb.se>

Lagrummet, <https://lagrummet.se/> Gemensam webbplats för den offentliga förvaltningens rättsinformation.

Libris, <http://libris.kb.se/> information om främst böcker och tidskrifter på svenska forskningsbibliotek.

NAD, den Nationella ArkivDatabasen, är en referensdatabas med information om arkiv i Sverige.

Riksarkivet i Stockholm (cit. RA), <https://sok.riksarkivet.se/svar-digitala-forskarsalen>.

SHiPS, Swedish Historical Population Statistics, <http://ships.ddb.umu.se/>

Sondera.kb.se. Sökdatabas, söker samtidigt i bibliotekskatalogen LIBRIS, de svenska arkivens databas NAD och Svensk mediedatabas.

SOU 2006:102 Forskarrapport Stockholm 2006, ISBN 978-913822660-5, Broomé, Per, kapitel 3 ss.117–118. *Kompetens, utbud och efterfrågan i generationsväxlingen.*

Statistiska Centralbyrån, <http://scb.se>

Stockholmskällan, <http://stockholmskallan.se>

Svenskt biografiskt lexikon, *Gustav Sundbärg, urn:sbl:34700 (artikel av Frans Lundgren med bidrag av Andreas Tjerneld (Fredrik S.), hämtad 2016-05-22*

Svensk Författningssamling, <http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/>
Svensk Uppslagsbok 1955. Nätupplaga, <http://svenskuppslagsbok.se>
Uppsala Universitetsbibliotek, DiVA (Digitala Vetenskapliga Arkivet), <http://diva-portal.org>

Litteratur

- Aronsson, Marie 2011, *Lagar mot lösdriveri. En vägledning till hur man finner handlingar från svensk lagstiftning på Riksarkivet*, opublicerat magisterexamensarbete, Uppsala.
- Artaeus, Irene 1992, diss. *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft - fallet Västerås*, Uppsala.
- Bergfalk, Pehr Erik 1833, diss. *Om försvarslösa personers behandling*, Uppsala.
- Berggren, Håkan 1965, "För rättvisa och trygghet" i Berggren, Håkan & Nilsson, Göran B., *Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier*, Stockholm.
- Bjurling, Oscar 1956, *Stadens fattiga. En studie över fattigdom och fattigvård i Malmö*, Malmö.
- Björklund, Carl H. 2015, *Från gemenskap till individualism. Om pensionerade statstjänstemän i Sverige*, opublicerat kandidatarbete (C-uppsats), Uppsala.
- Borell, Berit 1948, diss. *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*, Stockholm.
- Bra Böckers Lexikon 1–25, Höganäs 1973–1981.
- Burke, Peter 2013 (2004), *History and Social Theory*. Polity Press 2013.
- Carlsson Wetterberg, Christina 1986, diss. *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1890–1910*, Stockholm.
- Christensen, Harry 1986, "Den danske lokaladministrations overgangsformer fra enevælde til folkestyre. Former, indhold, perspektiver", i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria–Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Drakenberg, Sven 1962, *Västerås stads byggnadshistoria från 1800-talets mitt*, Västerås
- . 1970, *Västerås*, Stockholm.
- Easterlin, Richard A. 2001, *Tillväxtens tidevarv*, Stockholm.
- Edgren, Monika 1994, *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund.
- Edvinsson, Rodney 2005, *Growth, Accumulation, Crisis*, Stockholm.
- Engberg, Elisabeth 2005, diss. *I fattiga omständigheter. Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet*, Umeå.
- Flyvbjerg, Bent, "Fem missförstånd om fallstudieforskning", i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 2003/04, nr 3.
- Føllesdahl, Dagfinn & Walløe, Lars & Elster, John, *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi*, Stockholm.

- Förhammar, Staffan 2000, *Med känsla eller förnuft?: Svensk debatt om filantropi 1870-1914*, Stockholm.
- Gerger, Christina 1992, diss. *Där nöden var som störst. En studie av fattigdom och fattigvård i en småländsk landsbygdssocken 1815–1935*, Stockholm.
- Hansson-Preusler, Karin 1962, “*Den kommunala fattigvården i arbete*”, i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962*, Stockholm.
- Hasselberg, Ylva 2007, *Industrisamhällets förkunnare: Eli Heckscher, Arthur Montgomery, Bertil Boëthius och svensk ekonomisk historia 1920-1950*, Hedemora.
- Heckscher, Eli F. 1942, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm.
- Hedenborg, Susanna, & Kvarnström, Lars 2013, *Det svenska samhället 1720–2010. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1994, *Land och stad: svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Stockholm.
- Hirdman, Yvonne 2010, *Att lägga livet tillrätta—studier i svensk folkbemspolitik*, Stockholm.
- Hofberg, Herman 1981(1882), *Genom Sveriges bygder. Skildringar af vårt land och folk*, Stockholm.
- Hovland, Edgar 1986, “Fra bygdekommisjon till kommunestyre. Trekk av lokalstyret i norske bygder på 1800-tallet”, i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria—Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Johansson, Ulla 1984, diss. *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700–talet. Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden*, Stockholm.
- Johnsson, Theresa 2016, diss. *Vårt fredliga samhälle. “Lösdriveri” och försvarslöshet i Sverige under 1830–talet*, Uppsala.
- Jordansson, Birgitta 1998, diss. *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund.
- . 1992, “Hur filantropen blir en kvinna: fattigvård och välgörenhet under 1800-talet”. *Historisk Tidskrift* 1992:4, ss. 468–487.
- Jägerskiöld, Stig 1955, “Från fattigvård till socialhjälp I–II”. En studie i socialrättens rättshistoria och rättsbildning. *Förvaltningsrättslig tidskrift* 18:5–6, ss. 249-274 och 325-340.
- Kuusanmäki, Jussi 1986, “Från magistratförvaltning till fullmäktigestyrelse. Huvuddragen i de finska städernas kommunalförvaltning 1809–1927”, i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria—Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Kuuse, Jan 1970, *Från redskap till maskiner. Mekaniserings spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910*, Göteborgs Universitet.
- Kraft, Salomon & Lindberg, Folke 1975, *Linköpings historia*, Linköping.
- Kragh, Martin 2012, *De ekonomiska idéernas historia*, Stockholm.
- Körner, Svante & Ek, Lars & Berg, Sven 1984, *Deskriptiv statistik*, Lund.

- Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst 1997, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm.
- Lees, Lynn Hollen 1998, *The solidarities of strangers; The English Poor Laws and the People, 1700–1948*, Cambridge.
- Lindberg, Folke & Kraft, Salomon 1975, *Linköpings historia*, Linköping.
- Lindstedt, Gustaf 1915, *Öfersikt af den svenska fattigvårdens historia intill Kungl. förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871*, Stockholm.
- Lorichs, Ludvig L. 1932, *Vägar och gästgivaregårdar i Västmanlands län*, Västerås.
- Lundgren, Frans 2003, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Hedemora.
- Lundsjö, Olle 1975, *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet*, Stockholm.
- Magnusson, Lars 2010, *Sveriges ekonomiska historia*, Uppsala.
- Magnusson, Thomas 1990, "Poor, Unemployed, Worker. A Study of Key Concepts in the Debate on the Social Problem in Sweden 1839–1913" i Stråth, Bo (red.), *DISCO Conference on Continuity and Discontinuity in the Scandinavian Democratisation Process*, Kungälv.
- 2012, *Europa i världen ca 1700–1900. Revolution och nationalism*, Stockholm.
- Marshall, Dorothy 1969 (1926), *The English Poor in the Eighteenth Century. A study in the Social and Administrative History*, New York.
- Molander, Joakim 2011, *Vetenskapsteoretiska grunder. Historia och begrepp*, Malmö.
- Montelius, Sigvard 1993, *Västerås genom tiderna. Del III, Metropol i Mälardalen. Västerås ekonomiska historia 1620–1860*, Västerås.
- Montgomery, Arthur 1931, *Industrialismens genombrott i Sverige*, Stockholm.
- 1951 (1934), *Svensk socialpolitik under 1800-talet*, Stockholm.
- Nationalencyklopedin (cit NE) 1–20, 2009, Malmö.
- Nilsson, Göran B. 1965, "Svensk fattigvårdslagstiftning 1853–71" i Berggren, Håkan & Nilsson, Göran B., *Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier*, Stockholm.
- 1971, *En trotsig svensk. Daniel Olauson i Västmanlands läns tidning 1847–1869*, Stockholm.
- Nilsson, Roddy 2003, *Kontroll, makt och omsorg: Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*, Lund.
- North, Douglass C. 1990, *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge.
- Ohlsson, Per T. 2012, *100 år av tillväxt. Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen*, Solna.
- Olsson, Sven 1988, "Burskap och makt." Del IV i *Västerås genom tiderna. Västerås politiska historia 1613–1862*, Västerås.
- Oredsson, Sverker 1971, "Samhällelig eller enskild fattigvård?" En linje i debatten inför 1871 års fattigvårdslagstiftning", i *Scandia* 37:1.
- Palme, Sven Ulric (red.) et al 1962, *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962*, Stockholm.
- Plymoth, Birgitta 2002, diss. *Fostrande försörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*. Stockholm.

- Pulma, Panu 1986, "Fattigvården på landsbygden i Finland cirka 1800–1920", i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria–Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Robertson, Alexa 2012, "Narrativanalys", i *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text och diskursanalys*, red. Göran Bergström & Kristina Boréus, Lund.
- Rogers, John 1995, "Social differentials and fertility decline in Uppsala and Västerås 1870-1930: A contribution to the understanding of the fertility transition", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran (red.), *Swedish Urban Demography during Industrialization* (ss. 175-218), Umeå.
- Rosenius-Högman, Ruth 1962, *Sätra Brunn genom tiderna*, Västerås.
- Salokangas, Raimo 1986, "Lokalförvaltningen på landsbygden och förändringen i det finska samhället från 1800-talets början till början av 1920-talet", i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria–Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Schön, Lennart 2014, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Lund.
- Sjögren, Mikael 1997, diss., *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903-1918*, Stockholm.
- Stjernquist, Nils (red.) et al 1992 (1985), *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm.
- Sundberg, Stig, "Koleran i Västerås 1834", i *Västmanlands läns museum årsskrift nr 52*, 1974, Västerås.
- Sundbärg, Axel Gustav 1903, "Rikets folkmängd åren 1750–1900", i *Statistisk tidskrift 1903. Nr 2*, Stockholm 1905.
- 1923, *Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750–1900. Einige Hauptresultate*, Stockholm.
- Svensson, Bengt, "Kommunerna i den tidiga industrialismens samhälle", i Palme, Sven Ulric (red.) et al 1962, *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962*, Stockholm.
- Svensson, Patrick 2001 diss., *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800-1870*, Lund.
- Taussi Sjöberg, Marja 1981, *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*, Umeå.
- Tolvhed, Helena 2010, "Intersektionalitet och historievetenskap", ss. 59–72, i *Scandia* nr 76:1 (2010).
- Torstendahl, Rolf 2005, "Källkritik, metod och vetenskap", i *Historisk Tidskrift* 125:2, 2005.
- Tveite, Sten 1986, "Fattigvårdslagen av år 1863", i Hammarström, Ingrid & Nilsson, Lars, (red.), *Nordisk Lokalhistoria–Seminarierapport 4. Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800–1920*, Stockholm.
- Ullenhag, Kersti 1982, *Sörkörare: bönder med lärft på lassen från norra Ångermanland 1750–1850*, Örnsköldsvik.
- Wallentin, Hans 1987, "Kring arbetslöshet och socialpolitik i Sverige sedan 1700-talet", *rapport 1987:7*, Östersund: Högskolan i Östersund.
- Åberg, Ingrid 1995, "Filantroper i aktion", i *På tröskeln till välfärden, välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930*, red. M. Taussi Sjöberg & T. Vammen, Stockholm.

- 1998, “Revivalism, Philanthropy and Emancipation. Women’s Liberation and Organization in the Early Nineteenth Century”, i *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930*”, eds. Birgitta Jordansson & Tinne Vammen, Odense.
- Åhlén & Söners Uppslagsbok 1931 I-XIII, red. Helge Lindberg, Stockholm.
- Åmark, Klas 2005, *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*, Umeå.
- Öberg, Theofil 1948, *Västerås stads kommunala historia, 1863-1937, band I-II*, Västerås.
- Österberg, Eva, “Etik i historisk forskning. Strunt – eller rosor i ett sprucket krus?” i *Historisk Tidskrift* 1990.

Bilaga. Sammandrag ur registret (databasen) över fattigvårdens (fvst) i Västerås protokoll 1860–1879.

År	Antal poster i db
1860	103
1861	132
1862	114
1863	116
alla 1864	258
1865	114
1866	256
1867	243
1868	434
1869	274
1870	478
1871	398
1872	299
alla 1873	542
1874	350
1875	327
alla 1876	548
1877	261
1878	440
alla 1879	577
Antal poster	6 264
Medel	313
Median	287
Individrelaterade	5 771

Källan är fvst protokoll i Socialarkivet i Västerås. Fvst protokoll namngav alla individer som sökte understöd, oberoende av om de beviljades eller fick avslag eller hänvisades till distriktschefen för utredning.

Databasen innehåller 5771 poster med uppgifter om understödstagarna (klientelet) och deras namn, civilstånd, yrken, ålder, hälsa och vandel.

Den innehåller också 493 (6264-5771) poster med uppgifter om fattigvårdsstyrelsens administrativa verksamhet under åren. Den verksamheten inkluderar, men är inte begränsad till, att rapportera till stadsfullmäktige, magistrat och drätselkammare, att fördela ledamöter på fattigvårdens distrikt i staden, att omsätta räntor på bankböcker, att bevaka godheten på säkerheter i reverser på utlånade donationsmedel, att utreda och bevaka fattigvårdens rätt i tvistemål om hemortsrätt, att anskaffa livsmedel till fattighuset via entreprenadauktioner eller vid inköp under hand, att inköpa ved, träskor, likkistor, tyger, garn och väv till fattighuset, att mönstra barn som blivit utackorderade av fattigvården, att lämna ut fattigvårdens hyresunderstöd till individernas hyresvärdar, att utackordera intagna från fattighuset, att sköta liggaren över fattighjonen inom kommunen, att på rådhuset insamla julklapparna till de fattiga och sedan fördela dem i stadens distrikt/kvarter.

På sidan 2 lämnas uppgifter om den sociala indelningen i dåtidens samhälle, baserat på förekomster i protokollen.

Sidan 3 visar de oftast förekommande familjenamnen och deras antal förekomster i protokollen, över undersökningens tjugo år.

Noteringar om titlar, ämbetsmän och yrken. Avser undersökningens alla tjugo år 1860–1879.

Överklass	Män	Kvinnor
Adjunkt	12	
Bokhållare	15	

Borgmästare	3	
Fabrikör	18	
Grosshandlare	3	
Kamrer, kassör	70	
Läkare, doktor	21	
Magister	6	
Notarie	8	
Riksdagsman	6	
Rådman	19	
Demoiselle		9

Borgerlighet	Män	Kvinnor
Trädgårdsmästare	18	
Skräddarmästare, skräddare	59	
Skorstensfejaremästare	7	
Skomakarmästare, skomakare	80	
Målarmästare, målare	14	
Handlande	78	
Gelbgjutare	5	
Byggmästare	9	
Bryggarmästare	2	
Sömmerska och demoiselle		1
Mamsell		23
Madam, madame		50

Proletärer, obesuttna	Män	Kvinnor
Statkarl, statdräng	41	
Sjömän	20	
Gesäller	137	
Drängar	56	
Daglönare	2	
Arbetskarlar	352	
Arbetare	222	
Pigor		268

Offentligt anställda	Män	
Artillerist	13	
Brandvakt	34	
Fanjunkare	2	
Grenadjär	18	
Lykttändare	2	
Musikkorporal, musikanter, harmonist	14	
Postiljon	28	
Soldat	13	
Stadsbetjent	3	

Ofta förekommande familjenamn bland understödstagarna och deras antal. Avser undersökningens alla tjugo år 1860–1879.

Alard	34
Andersson	291
Berglund	34
Bergström	154
Björklund	54
Blomgren	37
Blomquist, -kvist	33
Carlsson	182
Edström	47
Eklund	162
Eriksson	242
Fernström	69
Ihrfors	55
Jansson	122
Johansson	311
Larsson	125
Lindgren	88
Lindquist, -kvist	93
Lindström	50
Lundberg	36
Lundquist, -kvist	46
Nilsson	33
Olsdotter	35
Olsson	83
Pettersson	124
Ramsell	33
Sandberg	102
Uhre	36
Wall	73
Östling	65